

СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

Вучэбна-
метадычны дапаможнік

Мазыр
2010

ISBN ISBN 978-985-477-364-3

9 789854 773643

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі
“Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя І. П. Шамякіна”

СЛУЖБОВЫЯ
ЧАСЦІНЫ МОВЫ

Вучэбна-
метадычны дапаможнік

Мазыр
2010

УДК 811.161.3'366(076)

ББК 81.2Бел-2-923

С49

Складальнікі:

В. Я. Барысенка, дацэнт кафедры беларускай мовы;

Л. В. Жураўская, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства.

Рэцэнзенты:

кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры беларускай і рускай моў і методыкі іх выкладання
УА “БрДУ імя А. С. Пушкіна”

Г. М. Канцавая;

доктар філалагічных навук, прафесар, прафесар кафедры беларускай мовы
УА “ГДУ імя Францыска Скарыны”

В. А. Ляшчынская.

Друкуецца паводле рашэння рэдакцыйна-выдавецкага савета
Установы адукацыі

“Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна”

Службовыя часціны мовы : вучэбна-метадычны дапам.
С49 / склад.: В. Я. Барысенка, Л. В. Жураўская. – Мазыр : УА “МДПУ
імя І. П. Шамякіна”, 2010. – 73 с.
ISBN 978-985-477-364-3.

Згодна з праграмай для педагагічных ўніверсітэтаў у дапаможніку
асвятляюцца пытанні па ўжыванні ў сучаснай беларускай мове службовых
часцін мовы: прыназоўнікаў, злучнікаў, звязак, часціц. У кожнай тэме змешчаны
пытанні для самаправеркі, а для выпрацоўкі практычных навыкаў і ўменняў –
практыкаванні.

Дапаможнік прызначаецца студэнтам філалагічных факультэтаў, факультэта
дашкольнай і пачатковай адукацыі і абітурыентам.

УДК 811.161.3'366(076)

ББК 81.2Бел-2-923

ISBN 978-985-477-364-3

© В. Я. Барысенка, Л. В. Жураўская,
складанне, 2010

© УА “МДПУ імя І. П. Шамякіна”, 2010

Вучэбнае выданне

*Барысенка Вольга Яўгеньеўна
Жураўская Любоў Васільеўна*

СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

**Вучэбна-
метадычны дапаможнік**

Адказы за выданне С. С. Барысава
Карэктар У. Дз. Кніга
Тэхнічны рэдактар А. В. Ліс
Арыгінал-макет А. Л. Шчака

Падпісана ў друк 01.04.2010. Фармат 60 x 90 1/16. Папера Херох.
Гарнітура Times New Roman. Рызаграфія. Ум. друк. арк. 4,56.
Тыраж 210 экз. Заказ 33.

Выдавец і паліграфічнае выкананне
Установа адукацыі
“Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя І. П. Шамякіна”
ЛВ № 02330/0549479 ад 14 мая 2009 г.
247760, Мазыр, Гомельская вобл., вул. Студэнцкая, 28
Тэл. (02351) 2-46-29

ЗМЕСТ

<i>Уводзіны</i>	5
1. Прыназоўнік	
1.1. Прыназоўнік як часціна мовы.....	7
1.2. Класіфікацыя прыназоўнікаў.....	7
1.3. Ужыванне прыназоўнікаў са склонавымі формамі залежных кампанентаў.....	10
1.4. Асноўныя значэнні прыназоўнікаў.....	11
1.5. Асаблівасці ўжывання некаторых прыназоўнікаў у беларускай мове.....	13
1.6. Правапіс прыназоўнікаў.....	14
1.7. Парадак марфалагічнага аналізу прыназоўнікаў.....	15
Пытанні для самакантролю.....	15
Спіс выкарыстаных крыніц.....	16
Практыкаванні	17
Кантрольны зрэз.....	22
2. Злучнік	
2.1. Злучнік як часціна мовы.....	23
2.2. Разрады злучнікаў.....	24
2.3. Злучнікі і злучальныя словы.....	30
2.4. Правапіс злучнікаў.....	32
2.5. Парадак марфалагічнага аналізу злучнікаў.....	32
Пытанні для самакантролю.....	33
Спіс выкарыстаных крыніц.....	33
Практыкаванні.....	35
Кантрольны зрэз.....	40

3. Часціцы

3.1. Часціцы як часціна мовы.....	42
3.2. Класіфікацыя часціц.....	43
3.3. Правапіс часціц.....	51
3.4. Правапіс <i>не (ня)</i> і <i>ні (ані)</i> з рознымі часцінамі мовы.....	51
3.5. Парадак марфалагічнага аналізу часціц.....	53
Пытанні для самакантролю.....	54
Спіс выкарыстаных крыніц.....	54
Практыкаванні.....	56
Кантрольны зрэз.....	60

4. Звязкі

4.1. Звязкі як часціна мовы.....	62
4.2. Парадак марфалагічнага аналізу звязакі.....	64
Пытанні для самакантролю.....	65
Спіс выкарыстаных крыніц.....	65
Практыкаванні.....	66
Кантрольны зрэз.....	67
Кантрольная пісьмовая праца (5 варыянтаў).....	68

У В О Д З І Н Ы

Да **службовых часцін** мовы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове адносяцца прыназоўнікі, злучнікі, звязкі і часціцы. У адрозненне ад самастойных слоў, якія маюць уласнае лексічнае значэнне і з’яўляюцца членамі сказа, службовыя словы не маюць самастойнага лексічнага значэння і не з’яўляюцца членамі сказа. Службовыя словы ўжываюцца для выражэння розных адносін паміж самастойнымі словамі ў сказах. Так, прыназоўнікі ўдакладняюць значэнні склонаў: *ад стала, на акне, за гарамі*; злучнікі звязваюць члены сказа або часткі складаных сказаў:

- *Пярун валадарыў над громам ды маланкамі і займаўся вайсковымі справамі.* (Ул. Арлоў)

Злучнік **ды** звязвае аднародныя дапаўненні, злучнік **і** – аднародныя выказнікі:

- *Вецер дзьмуў, і шумеў па-над Нёманам бор.* (М. Танк)

Злучнік **і** звязвае часткі складаназлучанага сказа, паміж якімі ўстанаўліваюцца адносіны адначасовасці падзей; **звязкі** аб’ядноўваюць дзейнік і выказнік у адно прэдыкатыўнае спалучэнне, якое ўтварае аснову простага сказа:

- *Дзень быў цёплы.*

Часціцы выражаюць дадатковыя сэнсавыя, мадальна-валявыя ці эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні значэнняў слоў, словазлучэнняў, сказаў:

- *Няўжо прыйшла вясна? Нават хмурыя людзі ўсміхаюцца сонцу.*
- *Што за цудоўная пара – вясна! Іменна гэта яна хацела сказаць.*

Часціца **няўжо** – мадальная, выражае пытанне; часціца **нават** – узмацняльная, **што за** – эмацыянальная, **іменна** – ўдакладняльная.

Службовыя словы адрозніваюцца ад самастойных часцін мовы і тым, што не могуць утварыць сказ, іх лексічнае значэнне акумуляецца ў граматычным. Апрача таго, яны адрозніваюцца вымаўленнем: не маючы свайго націску, яны ўтвараюць з самастойнымі словамі фанетычныя словы, з’яўляючыся **праклітыкамі** *на полі, лес і сад* або **энклітыкамі**: *знаў жа, пайшла б.*

У беларускай лінгвістыцы, аднак, няма адзінага пункту гледжання на аб’ём паняцця “**службовыя словы**”.

Так, у падручніках беларускай мовы для школ да службовых слоў адносяць прыназоўнікі, злучнікі і часціцы [2; 11; 14]. Некаторыя даследчыкі прыназоўнікі, злучнікі, звязкі і часціцы называюць непаўназначнымі часціцамі мовы, выдзяляючы сярод іх службовыя словы (прыназоўнікі, злучнікі і звязкі) і часціцы [15]. Такі падзел матывуецца адрозненнем функцый непаўназначных часцін мовы: прыназоўнікі, злучнікі і звязкі

служачь для сувязі дзвюх ці некалькіх сінтаксічных адзінак і аб'яднання іх у адно сінтаксічнае цэлае. Часціцы супрацьпастаўляюцца службовым словам, таму што яны выкарыстоўваюцца не для сувязі сінтаксічных адзінак у адно сінтаксічнае цэлае, а толькі “для мадыфікацыі значэння якой-небудзь моўнай адзінкі” [15].

В. І. Рагаўцоў да непаўназначных, або несамастойных, часцін мовы адносіць **службовыя** (прыназоўнікі, злучнікі, часціцы і звязкі) і **неслужбовыя** (мадальныя словы, выклічнікі, гукаперайманні) часціны мовы на той падставе, што службовыя словы з'яўляюцца лексічна несамастойнымі, служачь або для перадачы розных семантыка-сінтаксічных адносін паміж словамі, часткамі сказаў ці сказамі або мадальных адценняў [9, с. 237].

Дыскусійным, на думку вучонага, з'яўляецца пытанне аб наяўнасці значэння ў слоў службовых часцін мовы. Большасць мовазнаўцаў лічаць, што службовыя словы маюць спецыфічнае значэнне, якое зводзіцца пераважна да іх граматычных функцый, якія бываюць двух відаў – марфалагічныя і сінтаксічныя [9, с. 237]. На гэтай падставе В. І. Рагаўцоў выдзяляе марфалагічныя і сінтаксічныя службовыя словы.

Марфалагічныя **службовыя словы** служачь для ўтварэння аналітычных формаў слоў, перадаючы ў іх розныя граматычныя значэнні. Прыназоўнікі перадаюць значэнні ўскосных склонаў: *да стала, каля стала, вакол стала*; часціцы – значэнні ладу: *бы (б) – умоўнага ладу, няхай (хай), давай (давайце) – загаднага*.

Сінтаксічныя службовыя словы выкарыстоўваюцца ў сінтаксічных канструкцыях – словазлучэннях ці сказах (злучнік) або састаўным недзеяслоўным выказніку (звязкі).

Такім чынам, усе лінгвісты службовымі словамі лічаць **прыназоўнікі, злучнікі, звязкі і часціцы** на той падставе, што яны **служачь** сродкамі перадачы граматычных значэнняў, ужываючыся пры самастойных (паўназначных) часцінах мовы (назоўніках, займенніках, дзеясловах, лічэбніках), або часціц для ўдакладнення лексічных значэнняў самастойных часцін мовы.

1. ПРЫНАЗОЎНІК

1.1. Прыназоўнік як часціна мовы

Прыназоўнікамі называюцца такія службовыя словы, якія ўдакладняюць і дыферэнцыруюць значэнне ўскосных склонаў назоўнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў. Асноўная функцыя прыназоўнікаў – выражаць сінтаксічныя адносіны паміж словамі ў сказе, а некаторыя прыназоўнікі служаць для ўтварэння форм склонаў.

Граматычнай асаблівасцю прыназоўнікаў з'яўляецца іх нязменнасць, не маюць яны свайго лексічнага значэння і набываюць яго толькі ў злучэнні са знамянальнымі словамі. Таму яны не ўжываюцца асобна ад знамянальных слоў. Толькі ў спалучэнні з іменем або дзеясловам, які пры дапамозе прыназоўніка кіруе іменем, прыназоўнікі выражаюць пэўнае граматычнае значэнне. Адзін і той жа прыназоўнік у залежнасці ад кантэксту можа выражаць розныя значэнні, напрыклад, прыназоўнік *да*:

- **прасторавае:** *рухацца да берага;*
- **часовае:** *працаваць да вечара;*
- **аб'ектнае:** *зварнуцца да бацькі;*
- **меры і ступені:** *знаёмы да болю;*
- **мэты:** *рыхтавацца да ад'езду.*

1.2. Класіфікацыя прыназоўнікаў

Паводле паходжання прыназоўнікі падзяляюцца на **невыворныя і вытворныя**.

Невыворныя – гэта такія прыназоўнікі, паходжанне якіх сёння немагчыма растлумачыць.

Да невыворных належаць прыназоўнікі: *а, аб, ад, з (са), за, без, да, для, дзеля, на, над, к (ка), па, пад, пра, перад, пры, праз, паўз, у, цераз, паміж (між)*.

Амаль усе невыворныя прыназоўнікі з'яўляюцца аднаскладовымі. У групу двухскладовых уваходзяць толькі прыназоўнікі *перад, цераз, паміж, дзеля*. Двухскладовую форму набываюць: прыназоўнік *аб* перад словам *мне*; прыназоўнікі: *пад, над* – перад словам *мною*: *аба мне, нада мною*; прыназоўнік *у* перад словам з пачатковым *у* пераходзіць у фанетычны варыянт *ва* ва ўсіх выпадках; прыназоўнік *з*, стаўшы перад словамі, якія пачынаюцца са збегу зычных, дзе першымі з'яўляюцца *с, з, ж, ш, м*, пераходзіць у фанетычны варыянт *са*: *вада са зруба*; прыназоўнік

к перад словам *мне* выступае ў варыянце *ка: ка мне*. Трохскладовую форму набывае прыназоўнік *перад* у злучэнні са словам *мною: перада мною*.

Да гэтай жа групы некаторыя лінгвісты адносяць і прыназоўнікі *акрамя, апрача, бліз, замест, звыш, наконт, паводле, накшталт, сярод* на той падставе, што “суадноснасць іх з прыслоўямі ці са спалучэннямі слоў цяпер можа быць устаноўлена толькі гістарычна” [16, с. 283]. Менавіта дзякуючы праведзенаму гістарычнаму аналізу гэтыя прыназоўнікі аднесены да вытворных [20, с. 225].

Аднак тут трэба кіравацца першым пунктам погляду, улічваючы, што словы *коло, межі, крома, прокъ*, на аснове якіх утварыліся прыназоўнікі *каля, між, акрамя, апрача, замест, назаўсёды* страцілі сваё першапачатковае значэнне (дэсемантызаваліся), ужываюцца толькі як службовыя словы для ўдакладнення значэнняў паўназначных слоў.

Вытворныя прыназоўнікі паходзяць ад самастойных часцін мовы, захоўваюць лексічнае значэнне слоў, ад якіх утварыліся. У адрозненне ад невытворных прыназоўнікаў, якія ўжываюцца з некалькімі склонамі, вытворныя прыназоўнікі звычайна ўжываюцца з адным пэўным склонам.

Класіфікацыя вытворных прыназоўнікаў праводзіцца ў залежнасці ад таго, з якой часцінай мовы захоўваецца сувязь вытворнага прыназоўніка.

Адпрыслоўныя прыназоўнікі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове – гэта словы, якія ўжываюцца і як прыслоўі, і як прыназоўнікі: *блізка, абанал, зверху, ззаду, злева, міма, паабанал, наверху, наверх, наводдаль, навокал, наперад, наперадзе, пасля, насустрач, насупраць, побач, паблізу, попеч, поруч, скраю, скрозь, спадыспаду, спераду, супраць, узамен, уздоўж, уоперак, уперадзе, уперад, услед, усцяж* і інш. А таму важна адрозніваць словы, напрыклад:

параўн.:

- *Абанал ляжалі палі* (прыслоўе, член сказа – акалічнасць месца).
- *Абанал дарогі ляжалі палі* (прыназоўнікава-іменнае спалучэнне, член сказа – акалічнасць месца).

Адпрыслоўныя прыназоўнікі могуць складацца з прыслоўя і невытворнага прыназоўніка: *побач з, разам з, незалежна ад, следам за*.

З адпрыслоўнымі збліжаюцца **адпрыметнікавыя** прыназоўнікі: *адносна, адпаведна, паралельна, згодна, прапарцыянальна*, таму што кароткія прыметнікі ў беларускай мове не ўжываюцца.

Да групы **адыменных** прыназоўнікаў адносяцца прыназоўнікі, якія ўтвараюцца ад назоўнікаў. У якасці прыназоўнікаў могуць ужывацца назоўнікі галоўным чынам з адцягненым значэннем (*галіна, выпадак, сэнс, час, дапамога* і інш.). Адыменныя прыназоўнікі развіліся або непасрэдна ад пэўнай склонавай формы назоўніка, або ў выніку злучэння простага прыназоўніка з назоўнікам ва ўскосным склоне: *з прычыны, з выпадку*,

на ліні, у меру, у напрамку, на чале, на поваду, на шляху, пры дапамозе, у адносінах, у адрас, у выніку, у імя, у карысць, у ліку, у напрамку, у справе, у час, у часе і інш.

Такія словазлучэнні з'яўляюцца прыназоўнікамі тады, калі не маюць прадметнага значэння. Гэтыя прыназоўнікі маюць вузкі круг граматычных значэнняў. Уласцівы яны больш **пісьмовым і кніжным** стылям мовы:

- *Атрад павярнуў у напрамку да вёскі Купецк.*

Большасць з іх спалучаецца з родным склонам, удакладняючы яго сінтаксічныя функцыі (часавыя, прычынныя, мэтавыя і інш.):

- *Вас выклікалі з поваду вядомага артыкула ў “Звяздзе”.*

Па колькасці група **аддзеяслоўных** прыназоўнікаў нешматлікая. Гэта ўтварэнні дзеепрыслоўнага тыпу. У сучаснай беларускай мове ў сістэму прыназоўнікаў пераходзяць некаторыя дзеепрыслоўі з адцягненым значэннем на **-учы, (-ючы), (-ачы)**: *дзякуючы, не лічачы, канчаючы, выключаючы, уключаючы*, а таксама спалучэнні дзеепрыслоўяў з невытворнымі прыназоўнікамі: *нягледзячы на, гледзячы на, пачынаючы ад, пачынаючы з*.

Круг лексічных і граматычных значэнняў аддзеяслоўных прыназоўнікаў таксама абмежаваны. Прыназоўнік *дзякуючы* ўжываецца таксама з давальным склонам, мае значэнне **“пры дапамозе”**, указвае на прычыну і пажаданы вынік дзеяння:

- *Дзякуючы камсамольцам удалося дастаць гармату.* (В. Быкаў)

Прыназоўнікі *ўключаючы, выключаючы, не маючы* паказваюць на далучэнне, саўдзел або абмежаванне, выключэнне са складу чаго-небудзь. Прыназоўнік *уключаючы* выступае ў значэнні **“супольна”**, у тым ліку, **“разам”**:

- *Такая ідэя спадабалася ўсім, уключаючы і саміх дзяўчынак.* (К. Чорны)

Прыназоўнік *выключаючы* ўжываецца ў значэнні **“акрамя”**, **“за выключэннем”**, а пры наяўнасці часціцы *не* – у значэнні **“разам”**, **“у тым ліку”**:

- *Усе студэнты, не выключаючы першакурснікаў, паедуць на бульбу.*
Не лічачы + родны склон указвае на прадмет, які не ўключаецца ў адзінае цэлае. Абазначае **“звыш чаго-небудзь”**, **“выключаючы што-небудзь”**.
Пачынаючы, канчаючы + творны склон азначае **“усё аж да”**:

- *Пачынаючы выгрузкай труб і канчаючы капаннем траншэй, усё робяць машыны.* (Звязда)

Паводле структуры (будовы) прыназоўнікі падзяляюцца на **простыя, складаныя і састаўныя**.

Простыя прыназоўнікі складаюцца з аднаго слова: *аб, ад, без, для, за, на, пад, пры, перад, шляхам, дзякуючы*.

Складаныя прыназоўнікі ўтварыліся шляхам складання двух простых прыназоўнікаў: *з-за, з-пад, па-над, з-над, па-за*.

Састаўныя прыназоўнікі складаюцца з двух або некалькіх слоў. Да іх адносяцца:

1. Прыназоўнікі, утвораныя ад склонавай формы назоўнікаў у злучэнні з простымі прыназоўнікамі: *у адносiнах да, у залежнасці ад, у адрозненне ад, на напрамку да* і інш.

- *Вершаваная мова ў адрозненне ад праяічнай з'яўляецца рытмічнай.* (Родная літ. 7 кл.)

2. Прыназоўнікі, утвораныя ад злучэння прыслоўя з простым прыназоўнікам: *незалежна ад, недалёка ад, нараўні з, следам за, згодна з, побач з, попеч з, назалежна ад, збоку ад, воддаль ад*:

- *Побач з кнігаю жанчына кладзе бохан хлеба.* (П. Васілеўскі)

3. Прыназоўнікі, утвораныя ад спалучэння дзеепрыслоўя і простага прыназоўніка: *нягледзячы на, не зважаючы на, не гаворачы аб, пачынаючы з*:

- *Нягледзячы на позні час, у кватэры Садовіча гарэла лямпа.* (Я. Колас)

Граматычныя функцыі **састаўных** прыназоўнікаў абмежаваны значэннем тых слоў, якія ўваходзяць у іх склад. Напрыклад, прасторавае значэнне прыназоўнікаў *на шляху да, у напрамку да* выражаюць лексічныя значэнні першых кампанентаў *на шляху, у напрамку*, граматычныя значэнні залежных кампанентаў словазлучэнняў выражае прыназоўнік *да*, які ўдакладняе значэнне роднага склону:

- *У напрамку да лесу рухаўся аўтамабіль.*

1.3. Ужыванне прыназоўнікаў са склонавымі формамі залежных кампанентаў

Прыназоўнік выражае пэўныя адносiны ў словазлучэннях разам са склонавымі формамі залежных кампанентаў. “Сувязь прыназоўніка і склонавай формы замацавалася ў мове як карэляцыя: кожны прыназоўнік ужываецца з адным ці некалькімі пэўнымі склонамі” [16, с. 281]. Прычым гэтая карэляцыя мае глыбокі нацыянальны змест.

Большая частка прыназоўнікаў ужываецца з формамі аднаго склону. З формамі **роднага** склону ўжываюцца, напрыклад, прыназоўнікі *ад, да, без, для, ля, дзеля, каля, з-за, з-над, з-пад, з-па-за, з-па-над, заміж, паміма, акрамя, апрача, бліз, замест, звыш, наконт, накшталт, наводле, падчас, сярод*, большасць прыслоўных прыназоўнікаў састаўныя прыслоўна-прыназоўнікавыя, назоўнікава-прыназоўнікавыя (за выключэннем: *за кошт, у залежнасці ад, у адрозненне ад, на працягу*).

Давальнага склону патрабуюць невытворны прыназоўнік *к (ка)* і вытворныя ад прыслоўяў: *адпаведна, згодна, паралельна, прапарцыянальна, раўналежна; напаказ, наперакор, насустрач, насуперак, услед* і аддзеяслоўны прыназоўнік *дзякуючы*.

З **вінавальным** склонам ужываюцца прыназоўнікі *пра, праз, паўз, цераз, у адказ на, нягледзячы на*.

Формаў **творнага** склону патрабуюць прыназоўнікі *над (нада), перад (перада, прад), па-за, па-над, адначасова з, згодна з, попеч з, побач з, разам з, следам з, на чале з, у сувязі з* і інш.

З формамі **меснага** склону ўжываюцца прыназоўнікі *а, пры*.

Некаторыя прыназоўнікі ўжываюцца з **двума** і **трыма** склонамі.

Так, з **двума** склонамі ўжываюцца прыназоўнікі: *аб (аба), на;*

з **вінавальным** і **месным**: *аб стол, аб сталё, на дом, на доме;*

з **вінавальным** і **творным**: *за, пад (пада): за лес, за лесам, пад гару, пад гарой;*

з **родным** і **творным** – *між (паміж)* – *між алейшын, кустоў*.

Прыназоўнікі, якія ўжываюцца з **трыма** склонамі:

а) з родным, вінавальным і творным: *з (са): з гары, з гарой, з дзецьмі;*

б) з родным, вінавальным і месным: *у (ва): у роднага брата, у дом, у доме;*

в) з давальным, вінавальным і месным: *на: на руцэ, на хлеб, на полі*.

Больш багатыя на значэнні тыя прыназоўнікі, якія ўжываюцца з **двума** і **трыма** склонамі. Гэта ў асноўным невытворныя простыя прыназоўнікі. Словавытворная база гэтай групы прыназоўнікаў аддалена ў глыб гісторыі, і аднавіць яе зараз няма ніякой магчымасці, амаль усе яны з'яўляюцца агульнымі для ўсіх славянскіх моў.

1.4. Асноўныя значэнні прыназоўнікаў

Прыназоўнікі ўстанаўліваюць паміж кампанентамі словазлучэнняў розныя віды адносін, семантыка якіх і з'яўляецца **значэннем прыназоўніка**. Прычым у розным лексічным спалучэнні адзін і той жа прыназоўнік можа выражаць розныя адносіны і значэнні. У сучаснай беларускай літаратурнай мове вылучыліся наступныя тыпы функцыянальных значэнняў прыназоўнікаў:

1. **Прасторавыя адносіны** са значэннем напрамку і месца знаходжання выражаюць прыназоўнікі *ад, да, на, над, пад, перад, паўз, за, к, у, з-за, з-пад, па-за, вакол, уздоўж, цераз (праз), ля (каля)* і інш.: *сядзець каля акна, даехаць да горада, быць у бібліятэцы, ісці паміж дрэў, выплысці з-за гарызонту*.

2. **Часавыя значэнні** выражаюць прыназоўнікі *да, ад, з, к, у, за, на, між (паміж), пры, пасля, на працягу, напярэдадні* і інш.: *працаваць ад мая па самы кастрычнік, скончыць к тэрміну, не спаць на начах, прыйсці за поўнач, адсутнічаць на працягу месяца.*

3. **Аб'ектныя адносіны** са значэннямі

- уласна-аб'ектнымі: *трымаць за руку;*
- камітатыўнымі: *сябраваць з дзяўчынай;*
- аблятыўнымі: *схавацца ад воўка;*
- лімітатыўнымі: *апошні з краю;*
- інструментальнымі: *гаварыць на радыё, лічыць на пальцах;*
- замяшчальнасці: *працаваць за брыгадзіра.*

4. **Трансгрэсіўнае** – значэнне пераўтварэння, пераходу з аднаго стану ў другі: *піліць на дошкі, развезьць у прах.*

5. **Атрыбутыўныя адносіны** са значэннямі:

- квалітатыўным, або якасным: *неба без зор, чалавек з барадою;*
- квантытатыўным, або колькасным: *дом на тры пакоі, надойваць на вядру, плаціць на рублю.*

6. **Меры і ступені:** *доўга праз меру, наесіся да адвалу.*

7. **Дыстрыбутыўныя, або размеркавальныя, значэнні:** *збіраць па кропельцы, перабраць па каліву, разабраць па костачках.*

8. **Значэнне прыналежнасці:** *ключы ад хаты, кола ад мапеда.*

9. **Кампаратыўныя значэнні** – *мацнейшы за камень, дужэйшы за брата, гарбузы на вядру.*

10. **Прычынныя значэнні** выражаюць прыназоўнікі *ад, з-за, на, праз, дзякуючы, у залежнасці, з прычыны, у выніку* і інш.: *разбухла ад асенняй вільгаці зямля, частаваць дзеля свята, стаміўся з дарогі, узнагародзіць за поспехі.*

11. **Значэнне мэты** выражаюць прыназоўнікі *за, на, па, у, дзеля, з мэтай:* *працаваць дзеля шчасця, лякарства супраць грыпу, пячэнне да чаю, малоць на хлеб, пайсці ў грыбы, паслаць па доктара.*

12. **Значэнне спосабу дзеяння** выражаюць прыназоўнікі *ад, па, скрозь, праз:* *радавацца ад душы, пісаць з вялікай літары, стрыгчы пад нулёўку, рабіць па справядлівасці.*

13. **Генетычныя значэнні:** *стравы з мукі, бутэлька з-пад малака, рэпрадукцыя з карціны.*

14. **Значэнне прыблізнасці:** *спаць каля дзвюх гадзін, пачакаць блізка года.*

1.5. Асаблівасці ўжывання некаторых прыназоўнікаў у беларускай мове

Асаблівасці ўжывання прыназоўнікаў са склонавымі формамі залежных кампанентаў словазлучэнняў абумоўліваюцца фактам асобнага развіцця моў, нават роднасных, у тым ліку беларускай і рускай, семантыкай дзеясловаў, якія кіруюць прыназоўнікава-іменным спалучэннем.

1. Пры дзеясловах са значэннем руху (*ісці, бегчы, плыць, ехаць*) і волевыяўлення (*выправіць, паслаць, прыслаць*) мэтавае значэнне выражаецца прыназоўнікамі *на*, у з вінавальным склонам: *пайсці на грыбы (у грыбы), паслаць на доктара, пайсці на ваду*.

У рускай мове ў такіх выпадках ужываецца канструкцыя з творным склонам з прыназоўнікам *за*: *пойти за грибами, послать за доктором, пойти за водой*.

2. Дзеясловы, што выражаюць пачуцці жалю, гора, смутку (*сумаваць, плакаць, бедаваць, тужыць*) кіруюць спалучэннем прыназоўніка *на* з месным склонам: *сумаваць на родных, бедаваць на маме, тужыць на сыне*.

У рускай мове дзеясловы гэтай семантычнай групы кіруюць месным склонам імені з прыназоўнікам *о (об)*: *плакать о сыне, тосковать о родных, горевать о матери*.

3. Прыназоўнік *на* з месным склонам множнага ліку імені ўжываецца ў беларускай мове для выражэння амаль усіх значэнняў: *хадзіць на родных мясцінах, ударыць на руках, біць на кустах з кулямёта*.

У рускай мове для выражэння адпаведных значэнняў ужываецца прыназоўнік *по* з давальным склонам: *ходить по знакомым местам, ударить по рукам, бить по кустам из пулемёта*.

4. Пры дзеясловах, якія абазначаюць эмоцыі, перажыванні (*смяяцца, жартаваць, кпіць, здэкавацца, дзівіцца, цешыцца*), для выражэння аб'ектных адносін ужываецца прыназоўнік *з* з родным склонам назоўніка (займенніка): *смяяцца з яе, здэкавацца з дзіцяці*.

У рускай мове ў гэтым выпадку выкарыстоўваецца злучнік *над* з творным склонам залежнага кампанента: *смеяться над ней, издеваться над ребёнком*.

5. Дзеяслоў *жаніцца (ажаніцца)* патрабуе формы творнага склону з прыназоўнікам *з*: *ажаніцца з добрай дзяўчынай, ажаніць з Ленай*.

У рускай мове залежнае слова ўжываецца ў форме меснага склону з прыназоўнікам *на*: *жениться на хорошей девушке, женить на Лене*.

6. Дзеясловы *хварэць, захварэць, перахварэць* і прыметнік *хворы* ўтвараюць словазлучэнні з вінавальным склонам назоўніка з прыназоўнікам *на*: *хварэць на тиф, хворы на сухоты*.

У рускай мове залежнае слова ў такіх словазлучэннях мае форму творнага склону без прыназоўніка: *болець тифом, больно́й туберкулёзом*.

7. Пры вызначэнні адлегласці ў беларускай мове ўжываецца словазлучэнне з прыназоўнікам *за*: *жыць за тры вярсты ад горада, ісці за пятнаццаць крокаў ад мяне*.

У рускай мове ў такім значэнні ўжываюцца словазлучэнні з прыназоўнікам *в*: *жыць в трёх километрах от города, идти в пятнадцати шагах от меня*.

8. У словазлучэннях са значэннем “знаходзіцца блізка каля чаго (каго) – *небудзь*” у беларускай мове залежны кампанент ужываецца ў форме роднага склону з прыназоўнікам *ля* (каля): *сядзець каля акна, стаяць ля варот*.

У рускай мове ў такім значэнні ўжываецца словазлучэнне з назоўнікам у форме роднага склону з прыназоўнікам *у*: *сидеть у окна, стоять у ворот*.

1.6. Правапіс прыназоўнікаў

1. Складаныя прыназоўнікі *з-за, з-над, па-за, па-над, з-над, з-па-за, з-па-над* пішуцца праз дэфіс: *за-за перагародкі, з-за вучобы, з-над стала, па-за лесам, з-па-за ўзгоркаў, з-па-над Нёмана*.

2. Невытворны прыназоўнік з перад словамі са збегам зычных *з, ж, м, с, ш* ужываецца ў варыянце *са*: *са злосцю, са жменю, са мной, са спазненнем, са школы*.

3. Прыназоўнік у перад пачатковым ў выступае ў варыянце *ва*: *ва ўстанове, ва ўзросце*.

4. Прыназоўнікі *аб, перад, над* у становішчы перад займеннікавымі формамі *мне, мной* ужываюцца ў варыянтах *аба, нада, перада*: *аба мне, нада мной, перада мной*.

5. Састаўныя прыназоўнікі, утвораныя ад назоўнікаў, прыслоўяў, дзеепрыслоўяў з прыназоўнікамі, пішуцца як два ці некалькі асобных слоў: *у бок, у залежнасці ад, у напрамку да, збоку ад, побач з, нягледзячы на, пачынаючы з, гаворачы аб*:

- *Жанчына накіравалася у бок лесу*. (Я. Колас)
- *У напрамку да лесу рухалася калона аўтамашын*. (В. Быкаў)
- *Нягледзячы на дождж, мы пайшлі ў грыбы*.
- *Побач з аўтавакзалам знаходзіцца гасцініца*.

6. Прыназоўнікі *аб, ад, над, пад, перад, з, без, праз, цераз* пішуцца з літарамі *б, д, з* незалежна ад вымаўлення: *ад страху, ад ракі; пад снегам, пад лесам; без сумнення, без дажджу; праз сполах, праз зубы*.

1.7. Парадак марфалагічнага аналізу (разбору) прыназоўнікаў

I. Часціна мовы.

II. Разрад паводле паходжання (невыворны, вытворны) і структуры (просты, складаны, састаўны).

III. З якім склонам назоўніка, займенніка ці лічэбніка ўжыты.

IV. Значэнне (прасторавае, часовае, прычыннае, мэтавае, аб'ектнае, атрыбутыўнае, меры і ступені, дыстрыбутыўнае, спосабу дзеяння, генетычнае, прыблізнасці).

- *На ўсходзе возера Нарач злучаецца вузкім пралівам між пячаных кос з возерам Мясра, плошча якога – трынаццаць квадратных кіламетраў.* (В. Вольскі)

На (усходзе) – прыназоўнік, неывтворны, просты, ужыты ў сказе з назоўнікам у форме меснага склону, выражае прасторавае значэнне.

З (возерам) – прыназоўнік, неывтворны, просты, ужыты ў сказе з назоўнікам у форме творнага склону, выражае аб'ектныя адносіны (камітатыўнае значэнне).

- *Побач з хатай, прыкрываючы яе ад летняга сонца, красуецца высокая разложыстая груша.* (Я. Колас)

Побач з (хатай) – прыназоўнік, вытворны (са спалучэння прыслоўя і простага неывтворнага прыназоўніка), састаўны, ужыты ў сказе з назоўнікам у творным склоне, выражае праторавае значэнне.

ПЫТАННІ ДЛІ САМАКАНТРОЛЮ

1. Што называем прыназоўнікам?
2. Якімі граматычнымі асаблівасцямі характарызуецца прыназоўнік?
3. Якія адносіны паміж словамі могуць выражаць прыназоўнікі?
4. Як падзяляюцца прыназоўнікі паводле паходжання?
5. Якія прыназоўнікі адносяцца да неывтворных?
6. Якія прыназоўнікі адносяцца да вытворных?
7. Як падзяляюцца прыназоўнікі паводле марфалагічнага складу?
8. Чым характарызуецца ўжыванне прыназоўнікаў са склонамі?
9. Якія прыназоўнікі ўжываюцца з адным склонам?
10. Якія прыназоўнікі ўжываюцца з двума склонамі?
11. Якія прыназоўнікі ўжываюцца з трыма склонамі?
12. Якія асаблівасці ва ўжыванні прыназоўнікаў з'яўляюцца характэрнай рысай беларускай мовы?
13. Як пішуцца простыя прыназоўнікі?
14. Як пішуцца складаныя прыназоўнікі?
15. Як пішуцца састаўныя прыназоўнікі?

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко. – Мінск, 1979. – 328 с.
2. Валочка, Г. Беларуская мова : падруч. для VII класа школ з беларускай мовай навучання / Г. Валочка, С. Язерская. – Мінск : Народная асвета, 1996. – 268 с.
3. Клюсаў, Р.Н. З назіранняў над семантыкай прыназоўнікаў у беларускай мове / Р.Н. Клюсаў // Веснік БДУ. – Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1974. – № 2. – С. 53–57.
4. Лепешаў, І.Я. Практыкум па беларускай мове / І.Я. Лепешаў, Г.М. Малажай, К.М. Панюціч ; пад рэд. Ф.Я. Янкоўскага. – Мінск : Выш. шк., 1988. – С. 179–181.
5. Макрыцкая, Т. Прыназоўнік як службовая частка мовы: урок – блок / Т. Макрыцкая. – Роднае слова. – 1989. – № 4. – С. 19.
6. Наркевіч, А.І. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове: структурна-семантычнае апісанне / А.І. Наркевіч. – Мінск : выд. БДУ, 1972. – 336 с.
7. Падгайскі, Л.П. Словазлучэнне ў беларускай мове / Л.П. Падгайскі. – Мінск : Выш. шк., 1971. – 192 с.
8. Піскун, У.Ц. Сінанімічныя прыназоўнікавыя эквіваленты канструкцый “па + пэўны склон” у сучаснай беларускай літаратурнай мове / У.Ц. Піскун, В.І. Рагаўцоў // Беларуская мова і мовазнаўства : міжвуз. зб. / Гомел. дзярж. ун-т. – Мінск : БДУ, 1973. – Вып. 1. – С. 127–136.
9. Рагаўцоў, В.І. Уводзіны ў мовазнаўства : вучэбны дапам. / В.І. Рагаўцоў. – Магілёў : МДУ імя А.А. Куляшова, 2004. – 400 с.
10. Содаль, У. Слоўка пра прыназоўнік “з” / У. Содаль // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1991. – № 7–8. – С. 98–100.
11. Старычонок, В.Дз. Беларуская мова: Ад А да Я: у дапамогу абітурыентам і школьнікам / В.Дз. Старычонок. – Мінск : Выш. шк., 2000. – С. 227–230.
12. Сучасная беларуская літаратурная мова: марфалогія / пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск : Выш. шк., 1975. – С. 223–234.
13. Сямешка, Л.І. Курс беларускай мовы / Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1996. – С. 446–477.
14. Тамашэвіч, Т.І. Беларуская мова : падруч. для 8-га кл. агульнаадукац. шк. з рус. мовай навучання / Т.І. Тамашэвіч. – Мінск : Выш. шк., 1999. – 190 с.
15. Шуба, П.П. Прыназоўнік у беларускай мове / П.П. Шуба. – Мінск : Універсітэцкае, 1971. – 30 с.
16. Шуба, П.П. Сучасная беларуская мова: марфалогія. Марфаналогія : вучэбны дапам. для філал. фак. ун-таў / П.П. Шуба. – Мінск : Універсітэцкае, 1987. – 334 с.

17. Шуба, П.П. Глумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П.П. Шуба. – Мінск : Універсітэцкае, 1993. – 166 с.

18. Шуба, П.П. Граматычная характарыстыка прыназоўніка / П.П. Шуба // Веснік БДУ. – Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. – 1970. – № 1. – С. 57–65.

19. Шуба, П.П. Сложные предлоги и их употребление в восточно-славянских языках / П.П. Шуба // Веснік БДУ. – Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1974. – № 2. – С. 50–53.

20. Язерская, С. Прыназоўнік: метадычныя парады да падручніка / С. Язерская. – Роднае слова. – 2001. – № 2. – С. 52.

21. Яўневіч, М.С. Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / М.С. Яўневіч. – Мінск : выд. БДУ, 1977. – 280 с.

22. Яўневіч, М.С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко. – 3-е выд. – Мінск : Выш. шк., 1987. – С. 10–13.

ПРАКТЫКАВАННІ

Практыкаванне № 1. Прачытайце. Вызначце стыль і тып тэксту. Назавіце словы, якія звязаны паміж сабой прыназоўнікамі. Якімі часцінамі мовы яны з’яўляюцца? Выканайце марфалагічны разбор выдзеленых слоў. Вусна перакажыце тэкст.

Свет, дзе жылі нашы прашчурны быў густа заселены вялікімі і малымі багамі ды бажкамі.

Усюдыісны і **наймагутнейшы** з іх, творца жыцця, бог неба і ўсяго сусвету меў некалькі імёнаў – Сварог, Стрыбог, Святавіт, але **найчасцей** яго называлі Родам. Ён апладняў зямлю і ўсё жывое, кіраваў вятрамі і нябеснымі з’явамі.

Невыпадкова з імем гэтага бога звязана ў нашай мове столькі найважнейшых слоў і паняццяў: народ, Радзіма, родзіч, продак, радавод, нараджэнне, прырода, ураджай, адражэнне.

Роду падначальваліся ўсе астатнія багі нябеснай сферы, зямлі і падземнага свету. Пярун валадарыў над громам ды маланкамі і займаўся вайсковымі справамі. Дажбог, Ярыла, Каляда і Хорс былі багамі сонца. Яны даравалі цяпло, клапаціліся пра ўраджайнасць зямлі, дабрабыт людзей, апекаваліся над земляробамі і рамеснікамі. Ім дапамагаў таксама звязаны з сонцам бог ураджаю і дастатку Купала. Сонцава звястунка Дзянніца ўранні давала чалавеку сілу на новы дзень, а сама скакала на кані ў той бок, куды ўвечары спускаецца нябеснае свяціла, каб падрыхтаваць яму да ночы залаты човен. У ім сонца ляжа спаць, і човен паплыве па сінім моры да новага дня. (Ул. Арлоў)

Практыкаванне № 2. Прачытайце і запішыце словазлучэнні, абазначце галоўнае слова і склон залежнага (калі ёсць).

Вызначце, у якіх словазлучэннях залежнае слова звязана з галоўным:

- а) толькі па сэнсе;
- б) па сэнсе і з дапамогай канчатка ўскоснага склону;
- в) па сэнсе, з дапамогай канчатка і прыназоўніка.

На якую тэму вы напісалі б сачыненне, выкарыстоўваючы гэтыя словазлучэнні? Напішыце невялікі тэкст, выбраўшы адпаведны стыль і жанр. Можна напісаць як ліст сябру (сяброўцы).

Катацца на каньках, гуляць побач, праваліцца пад лёд, крычаць на беразе, кінуцца на дапамогу, ісці каля рэчкі, скокнуць у ваду, узняць над галавой, пайсці да берага, сабрацца з вёскі, плакаць ад радасці, запрашаць дадому, пабегчы ў гарадок, не запомніць у твар, прыйсці ў гарадок, расказаць камандзірам, аб’явіць па ротах, стаць у строй, падзякаваць ад душы, пакланіцца да зямлі.

Практыкаванне № 3. Прачытайце. Вызначце стыль тэксту. Назавіце моўныя прыкметы стылю. Вызначце асноўную думку тэксту. Выпішыце з тэксту словазлучэнні, у якіх залежнае слова звязана з галоўным пры дапамозе прыназоўніка, выканайце іх разбор (абазначце галоўнае слова, пастаўце пытанне да залежнага, вызначце яго склон).

Ляснік і сам з сябе дзівіўся, а от чамусьці не мог інакш: любіў даваць дрэвам мянушкі, любіў размаўляць з імі. Па ўсім лесе рассяліліся ў яго “артысткі” і “лейтэнанты”, “настаўніцы” і “трактарысты”. Іншы раз, калі душа бадзёрылася добрым настроем, ён падыходзіў да якога-небудзь свайго знаёмца, вітаўся як з чалавекам, распытваў яго. Як начавалася ў навальнічную ноч? Ці не бачыў ён – не падкрадвалася на досвітку ліса да зайца, каб паснедаць ім? Ці не прынесла якіх лясных навін сарока-белабока?

Чалавечымі якасцямі Бібікаў надзяляў не толькі дрэвы, а і ўсіх лясных жыхароў: звяроў, птушак, мурашак. “Хроснай маці” называў крынічку, што выбівалася з-пад выспы.

І ўлетку, і ўзімку булькае яна, як дзікі лясны голуб, сцішана, па-жаночы радасна і таямніча смяецца. Шчодро аддае сваю жыватворную ваду соснам, бярозам, травам, а яны пільна аберагаюць яе ад розных нягод. Ні марозу не асіліць яе, ні гарачыні.

Бібікаў таксама аберагае крынічку. Зрабіў з ліпавага камля даўбёнку, падставіў яе пад струмень крынічкі. Прыўзняў адзін канец, і атрымаўся вадападзід. Разбіваецца, вясёлкава блішчыць крыштальны струмень. П’еш з яго – не нап’ешся. (А. Капусцін)

Практыкаванне № 4. Прачытайце. Вызначце адрасата, мэтанакіраванасць, тып і стыль тэксту. Да якога жанру можна аднесці гэты тэкст? Якія значэнні выражаюцца пры дапамозе прыназоўнікаў у гэтым тэксце?

КАБ ЛЕПЕЙ ВЕДАЦЬ МОВУ...

У выдавецтве “Народная асвета” пабачыў свет “Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў” П. Шубы. Выданне гэтае ў першую чаргу разлічана на вучняў сярэдніх і старэйшых класаў, але карысна будзе для кожнага, хто хоча лепей ведаць родную мову. У слоўніку раскрываюцца значэнні прыназоўнікаў, растлумачваюцца складаныя граматычныя пытанні ўжывання прыназоўнікаў з тым ці іншым склонам. Акрамя таго, ёсць гісторыка-этымалагічныя даведкі, прыводзіцца ў патрэбных выпадках паралель з рускай і ўкраінскай мовамі. (“ЛіМ”)

Практыкаванне № 5. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып і стыль. Запішыце тэкст, дастаўляючы патрэбныя прыназоўнікі, канчаткі і знакі прыпынку. Вызначце, якія значэнні выражаюць прыназоўнікі ў спалучэнні з самастойнымі часцінамі мовы.

Люты апошні месяц зімы, самы мнагаснежны перыяд – час злосных мяцеліц, завірух і снежных заносаў. “Завірухі ды мяцелі ў лютым прыляцелі”, – кажуць ... народзе ... вялікую колькасць снегападаў мяцеліц і халадоў яго называюць лютым а ... тое, што перасякае зіму папалам, яшчэ сечанем.

Цяжкія шапкі снег.. прыгнулі галіны дрэў. Сняжынкi ... парывам ветр.. мякка падаюць зіхотнымі зорачкамі ... дрэў. Паступова ўзмацняецца вецер ... тужлівым завываннем намятае гурбы заносачы кусты. ... вялікай колькасці снег.. будзе многа вады вясной. Люты рыхтуе немалы запас вільгаці ... будучага ўрадж.. . Не выпадкова народная мудрасць гаворыць ... Высокія дарогі – высокі хлеб будзе. (А. Кусянкоў)

Словы для даведкі: *з, за, для, пад, пры.*

Практыкаванне № 6. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Выпішыце з тэксту словазлучэнні з прыназоўнікамі. У дужках пазначце, якія значэнні выражаюць прыназоўнікі разам з залежным словам. Абзначце вытворныя (**в**) і невытворныя прыназоўнікі (**н**). Ад якіх часцін мовы ўтварыліся вытворныя прыназоўнікі?

З вытворнымі прыназоўнікамі, што змешчаны ў дужках (на працягу, у выніку, у адпаведнасці), складзіце і запішыце сказы.

БОРТНІЦТВА

Гэты старадаўні лясны промысел быў пачатковай формай культурнага пчалярства. Развядзенне і ўтрыманне лясных пчол-баровак у штучных дуплах-борцях на тэрыторыі Беларусі вядома здаўна. На працягу стагоддзяў бортніцтва задавальняла патрэбы ўсходніх славян у мёдзе, воску, праполісе. З канца 17 стагоддзя ў выніку масавых высечак лясоў пачаўся заняпад промыслу, у 19 стагоддзі ён саступіў месца калоднаму і пасечнаму пчалярству. (Беларускі каляндар)

Практыкаванне № 7. Запішыце сказы і назавіце, якімі часцінамі мовы з’яўляюцца выдзеленыя словы. Абзначце невытворныя і вытворныя прыназоўнікі (**н, в**). Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў 7-м сказе. Знайдзіце і выпішыце са сказаў назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў адзіночным або толькі ў множным ліку.

1. **Вакол** нічога не відаць было. (Г. Васілеўская) 2. **Вакол** дома ішла галерэя на лёгкіх каменных арачках. (Ул. Караткевіч) 3. **Вакол** панавала цемра. (В. Вольскі) 4. Як вядома, лягчэй за ўсё быць незаўважаным тады, калі **вакол** цябе народу многа. (Я. Маўр) 5. **Пасля** надышлі замаразкі. (М. Лынькоў) 6. **Пасля** вячэры мы доўга размаўлялі з Колем. (М. Лужанін) 7. **Побач** з хатай, прыкрываючы яе ад летняга сонца, красуецца высокая разложыстая груша. (Я. Колас) 8. За старэйшымі братамі ехалі **побач**, нага да нагі, Павел і Алесь. (Ул. Караткевіч) 9. Калісьці раніцай **уздоўж** хадзіў ля возера я Вечалле. (Ст. Шушкевіч) 10. Мы разам зірнулі **ўздоўж** вуліцы. (М. Кусянкоў)

Практыкаванне № 8. Запішыце сказы. Адзначце вытворныя прыназоўнікі, вызначце іх паходжанне і будову.

1. Жыццё – даброта. Найвялікшая даброта, якая дадзена кожнаму, нягледзячы на ўвесь боль. (Ул. Караткевіч) 2. Згодна з законамі выразнага чытання на месцы працяжніка пры вымаўленні робіцца паўза. 3. Дзякуючы таму, што бацька як чыгуначнік штогод меў бясплатны білет, яшчэ ў дзяцінстве я пабываў у Маскве. (І. Навуменка) 4. Вершаваная мова ў адрозненне ад праязічнай з’яўляецца рытмічна ўпарадкаванай. (Родная літ. 7 кл.) 5. Доўгія сумёты ляглі ўпоперак дарогі, і людзі стараліся патрапіць след у след, каб лішне не ісці цаліной. (М. Лынькоў) 6. Алесь ішоў недзе пасярэдзіне працэсіі. (Ул. Караткевіч) 7. Нягледзячы на рознасць поглядаў і характараў, мы ўчатырох сыходзіліся ў адным: нельга сядзець склаўшы рукі, трэба дзейнічаць. (І. Навуменка) 8. Дзякуючы энтузіазму галоўнага балетмайстра ў тэатры склаўся прывабны для глядачоў і саміх выканаўцаў рэпертуар. (“ЛіМ”) 9. Гэта нармальна, што ў мяне яно ёсць, было і будзе – адчуванне роднай зямлі, народа, мовы, – нягледзячы ні на што. (Я. Брыль)

Практыкаванне № 9. Прачытайце тэкст. Растлумачце, чаму ён так называецца. Да якога стылю і тыпу яго можна аднесці?

Запішыце тэкст, расстаўляючы знакі прыпынку. Устаўце патрэбныя прыназоўнікі. Назавіце словы, пры дапамозе якіх звязаны сказы ў тэксце. Растлумачце парадак ужывання прыназоўніка з (*са*). З формамі якіх склонаў ужыты прыназоўнікі, якія значэнні яны выражаюць з залежнымі словамі?

БЕРАСЦЯНЫЯ ВЫРАБЫ

Сшываючы кавалкі бярозавай кары гнуткімі карэн...чыкамі ці скуранымі сту...камі ... даўніх часоў рабілі беларусы посуд ... сыпкіх рэчываў карабы кашалі сявёнкі берасцянікі ... мёду круп прыпраў. ... стужак ... бяросты плялі вярэнькі для пераносу прадуктаў заплечныя кашалі ... збору грыбоў ягад, імі апляталі гліняны посуд ... бяросты выраблялі таксама табакеркі, шкатулкі, куфэркі і іншыя рэчы. (Беларускі каляндар)

Практыкаванне № 10. Спішыце. Дастаўце неабходныя знакі прыпынку. Выканайце марфалагічны разбор прыназоўнікаў (вусна, а двух (на выбар) – пісьмова). Зрабіце сінтаксічны разбор чацвёртага сказа.

1. Сярод жыта, за ўзгоркам, гаманілі два галасы. (М. Гарэцкі)
2. Рака бліснула з-за кустоў шырокай іскрыстай гладзю трохі спалохаўшы мяне асляпіўшы і зачараваўшы. (І. Шамякін)
3. Ельнік скончыўся раптоўна адкрыўшы чыстую прастору поля пасярод якога на пагорку стаяла старая вялікая груша. (А. Кудравец)
4. Стаіць ля Карэлічаў жыта сцяной шыршына цвіце каля Мірскага замка да брацкай магілы ідзе партызанка. (П. Панчанка)
5. Збіраюцца ў пушчы былыя салдаты – на свята, здабытае некалі свята. (Э. Агняцвет)
6. Абапал Бярозы лугі і лугі... (А. Ставет)
7. На вакзальнай плошчы, у трамваі, паблізу мяне сеў чалавек. (Я. Скрыган)
8. Унь ускрай сядзібы конь паўзе сталёвы рэжа лусты-скібы хлеба тчэ асновы... (Я. Колас)

Практыкаванне № 11. Прачытайце. Вызначце адрасата і тэму тэксту. Складзіце і запішыце сказы з названымі ў тэксце беларускімі словазлучэннямі.

Пішам і гаворым часам: пасмяяўся над ім; жаніўся на ёй; дзякую вас; прабачце мяне; адкрыў кнігу. Але гэта калькавы пераклад. Бо па-беларуску трэба дзякаваць не каго, а каму – *дзякую вам*; прабачыць не каго, а каму – *прабачце мне*. І *пасмяяцца* не над кім, а з каго, *ажаніцца* не на кім, а з кім. І не адкрыць кнігу, а *адгарнуць, разгарнуць*. (Я. Скрыган)

Практыкаванне № 12. Прачытайце рускія словазлучэнні. Падбярыце і запішыце беларускія адпаведнікі.

Выше отца; в трех километрах от деревни; благодарю вас; более или менее; жениться на ком; болеть гриппом; у меня болит голова; удивляться чему; не удивительно; пойти за грибами; на этих днях; топить печь; минуты три; в другой раз.

КАНТРОЛЬНЫ ЗРЭЗ

1. У якіх сказах выкарыстаны прыназоўнікі, а дзе іншыя часціны мовы?

- а) Сінеў далёкі бор, насустрач падымалася зара. (М. Танк)
- б) Вастраносы човен шыбуе ўпоперак Прыпяці. (Я. Колас)
- в) Поруч з дубкамі раслі грабы, ясені, вязы, рабіны. (А. Чарнышэвіч)
- г) Дама сядзела насупраць акна.
- д) У акне насупраць паказаўся твар знаёмай жанчыны. (М. Прокша)
- е) Памарудзіўшы, следам за моладдзю падаўся і Максім Сцяпанавіч. (М. Прокша)
- ж) Абапал машыны беглі вузлаватыя дубы, шызыя танклявыя грабы, густыя спляценні алешніку. (І. Мележ)
- і) Ігнацюк хацеў быў звярнуць куды-небудзь з дарогі, але абапал густой сцяною стаялі яліны. (В. Хомчанка)

2. У якіх словазлучэннях выдзеленыя прыназоўнікі ўжыты правільна?

- а) пайсці ў ягады;
- б) смяяцца над імі;
- в) схадзіць за лекамі;
- г) лепшая за іншых;
- д) не трэба здэкавацца над чалавекам;
- е) метрах у дваццаці ад дарогі;
- ж) паехаць па дровы;
- і) паехаць на млын.

2.3 ЛУЧНІК

2.1. Злучнік як часціна мовы

Злучнікамі называюцца службовыя словы, якія выражаюць семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж аднароднымі членамі сказа, асобнымі словазлучэннямі, часткамі складанага сказа і паміж самастойнымі сказамаі ў тэксце, напрыклад:

- *Імёны Янкі Купалы і Якуба Коласа даўно і заслужана стаяць поруч.* (М. Бірыла)
- *Я хачу, каб стварылі спакойныя людзі век спакойнага сонца, век спакойнай зямлі!* (Э. Агняцвет)
- *Прыбой адступіў, і рыбінка засталася на беразе.* (Я. Пархута)

У першым сказе злучнік *і* звязвае аднародныя члены сказа – дапаўненні *Янкі Купалы, Якуба Коласа* і аднародныя акалічнасці – *даўно і заслужана*. У другім сказе злучнік *каб* звязвае часткі складаназалежнага сказа, выражае паміж імі адносіны мэты.

У трэцім сказе злучнік *і* звязвае часткі складаназлучанага сказа, выражае адносіны паслядоўнасці падзей.

Па сваёй форме злучнікі – *нязменныя* словы. Яны не маюць фармальнага паказчыкаў (канчаткаў, суфіксаў, прыставак) для выражэння граматычных значэнняў. У адрозненне ад прыназоўнікаў злучнікі ніколі не пераходзяць у прыстаўкі, але, як і прыназоўнікі, яны не маюць лексічнага значэння, іх функцыянальнае значэнне выступае толькі як супрацьпастаўленне, пералічэнне і г. д.

Па сваёй ролі ў сказе злучнікі **неаднародныя**. Больш шырокімі функцыямі валодаюць злучнікі, якія ўжываюцца для сувязі частак складанага сказа: *але, што, калі, як, таму, каб*. Яны могуць выражаць **часавыя, прычынныя, мэтавыя, параўнальныя** і іншыя адносіны.

- *Сястра скупая была, сказала, што ключы ад клеці згубіла.* (Народная казка), дзе злучнік *што* выражае **аб’ектныя** адносіны.

Вузейшая функцыя злучнікаў, якія ўжываюцца для выражэння адносін паміж аднароднымі членамі сказа: *і, а, ды, ці, ні, то* і іншыя. Яны проста злучаюць словы, служаць для пералічэння ці супрацьпастаўлення і размеркавання, напрыклад:

- *Поле – не толькі зямля, гэта і неба, і вецер, і васілёк.* (В. Зуёнак)

Злучнік *і* звязвае аднародныя іменныя выказнікі, выражае адносіны пералічэння.

Як і прыназоўнікі, злучнікі членамі сказа не з’яўляюцца.

2.2. Разрады злучнікаў

Паводле марфалагічнага складу ўсе злучнікі падзяляюцца на дзве групы:

- простыя;
- састаўныя.

Простыя злучнікі выступаюць у выглядзе аднаго слова, найчасцей аднаскладовага ці двухскладовага: *і, а, ні, ды, ці, бо, бы, як, то, што, каб, або (альбо), які, калі* і іншыя.

Простыя злучнікі не маюць свайго ўласнага націску і ў сэнсавых адносінах прымыкаюць да наступнага слова:

- *Падасінавік расце пераважна па нізінах, але вылазіць іншы раз і па пясчаных узгорках.* (І. Навуменка)

Двухскладовыя злучнікі захоўваюць свой уласны націск і пры вымаўленні не страчваюць сваёй самастойнасці:

- *Нібы ў белае палатно апранутыя, аб апал дарогі стаялі бярозы.* (Я. Колас)

Простыя злучнікі паводле ўтварэння падзяляюцца на **невыворныя** і **выворныя**.

Невыворныя злучнікі найбольш старажытныя, а **выворныя** з'явіліся пазней. **Простыя невыворныя** злучнікі з'яўляюцца марфалагічна непадзельнымі: *і, а, ды, бо* і іншыя. З пункту гледжання сучаснай беларускай мовы, іх паходжанне растлумачыць нельга.

Простыя выворныя злучнікі паходзяць ад розных часцін мовы, якія пачалі ўжывацца ў ролі злучнікаў і перайшлі ў службовыя словы: *Хіба* – злучнік генетычна звязаны з дзеясловам *хібіць (схібіць)*; злучнік *што* паходзіць ад адноснага займенніка *што*; *як* – ад прыслоўя *як*; злучнік *быццам* утварыўся ў выніку спалучэння дзеяслова *быць* і займенніка *сам*; *альбо* злучыліся тры адзінкі: злучнік *а*, часціца *лі (ль)* і злучнік *бо*.

Многія выворныя злучнікі і па сённяшні дзень не страцілі сувязі са словамі, ад якіх яны паходзяць, таму ў сучаснай беларускай мове яны выступаюць як амонімы да займеннікаў, прыслоўяў, часціц: *дзе, што, як, калі, ці, то, дык* і іншыя.

- *Ці (часціца) не сонца ўжо ўсходзіць?*
- *Уцяку ці (злучнік) ў лес, ці (злучнік) ў поле.*

Састаўныя злучнікі развіліся ў больш позні час шляхам аб'яднання двух або некалькіх слоў у адно семантычнае цэлае. Да іх адносяцца:

а) састаўныя злучнікі **займеннага** тыпу, якія ўключаюць займеннікі розных катэгорый і форм з прыназоўнікамі і без іх: *ад таго што, у сувязі з тым што, таму што, перш чым, з тым каб, для таго каб, з тым каб* і іншыя;

б) састаўныя злучнікі **прыслоўнага і займенна-прыслоўнага** тыпу (*як толькі, чуць толькі, усё роўна як, між тым як, з той пары як, так што і іншыя*);

в) састаўныя злучнікі з **дзеяслоўнымі часціцамі бы (б); як бы, быццам бы, як быццам бы**.

Састаўныя злучнікі выкарыстоўваюцца галоўным чынам для выражэння сінтаксічных адносін паміж часткамі складанага сказа.

Паводле спосабу ўжывання ў мове злучнікі падзяляюцца на **адзіночныя, паўторныя і парныя**.

Да групы **адзіночных** адносяцца непадзельныя злучнікі, якія не паўтараюцца пры кожным аднародным члене і састаўной частцы складанага сказа. У склад гэтай групы ўваходзяць пераважна простыя злучнікі: *а, але, бо, як, ж (жа), бы, таму*:

- *Не могуць ветры паламаць галля, бо ўзрасіла дуба родная зямля.* (А. Русак)

Да групы **паўторных** адносяцца злучнікі, якія паўтараюцца пры кожным аднародным члене сказа або пры кожнай састаўной частцы складанага сказа. У якасці паўторных злучнікаў выступаюць пераважна *ні – ні, ці – ці, і – і, то – то, не то – не то, або – або* і іншыя:

- *Ні радыё, ні тэлефона тады ў вяскоўцаў не было.* (А. Бялевіч)

Да групы **парных** належаць састаўныя падзельныя злучнікі, кожная частка якіх адносіцца да розных членаў сказа або частак складанага сказа. Гэта злучнікі: *не толькі – але (а, і), не столькі – колькі, не то што – а (але, і), як – так і, хоць – але (аднак, усё ж), калі – тады (то, дык), што – то (дык), толькі – як, як – аж (дык, так)*:

- *Школа цяпер павінна ўзбагаціць юнака і дзяўчыну не толькі ведамі, але і працоўнымі навыкамі.* (Наст. газета)

Па сваіх сінтаксічных функцыях злучнікі падзяляюцца на **злучальныя і падпарадкавальныя**.

Злучнікі абедзвюх груп з'яўляюцца сродкам сувязі паміж членамі сказа ці часткамі складанага сказа і адначасова выражаюць сінтаксічныя адносіны паміж імі. Адносіны, што ўстанаўліваюцца злучальнымі злучнікамі, прама процілеглыя адносінам, што ўстанаўліваюцца падпарадкавальнымі злучнікамі. Злучальныя злучнікі выражаюць сінтаксічныя адносіны паміж раўнапраўнымі адзінкамі – аднароднымі членамі сказа, словазлучэннямі і паміж часткамі складаназлучанага сказа, падпарадкавальныя – паміж часткамі складаназалежнага сказа, яны цесна зліваюцца з даданай часткай у адно сэнсавае цэлае.

У якасці **злучальных злучнікаў** выступаюць галоўным чынам **простыя злучнікі**. У залежнасці ад выражаемых адносін яны падзяляюцца на **спалучальныя, супраціўныя, супастаўляльныя, пералічальна-размеркавальныя, далучальныя**.

1. Да спалучальных адносяцца:

- адзіночныя *i, ды (і), а*;
- паўторныя *i – i, ні – ні*;
- парныя *як – так, і (дык)*.

Найбольш пашыраны злучнік *i*, злучае аднародныя члены сказа, цэлыя словазлучэнні і асобныя часткі складаназлучанага сказа. Асноўнае яго значэнне – пералічэнне:

- *Сняжком пасыпала і хвою, і елку, і клён.* (Я. Колас)

Злучнік *i*, злучаючы часткі складаназлучанага сказа, выражае **часавыя, прычынныя, умоўна-выніковыя, далучальна-азначальныя, супраціўныя адносіны**:

- *Расла, шумела медуница, і ззяла сонейка кругом.* (Э. Агняцвет)
- *Празвінеў званок, і ў настаўніцкую пачалі заходзіць настаўнікі.* (У. Шахавец)

Паміж часткамі першага складаназлучанага сказа злучнік *i* выражае адносіны адначасовасці падзей; паміж часткамі другога – адносіны паслядоўнасці падзей.

Злучнік *ды* (у значэнні *і*) выражае далучальную сувязь, а пры паўтарэнні – пералічэнне і надае мове адценне бытавога стылю:

- *А настольнік – пласт імішсты, ды прыгожы, ды іскрысты.* (Я. Колас)

Злучнік *ні – ні* (паўторны) і ўжываецца для пералічэння ў адмоўных сказах:

- *Вы нічога ад нас не хавалі: ні ўсмешак, ні бед, ні надзей.* (П. Панчанка)

2. Супраціўныя злучнікі: *а, але, ды* (у значэнні *але*), *аднак (жа), затое, адно, не толькі – але і*. Пры дапамозе іх розныя паняцці проціпастаўляюцца або супастаўляюцца: *хоць – але, не то што – але і*.

- *Дзень быў хмурны, але даволі яшчэ цёплы.* (І. Шамякін)

Злучнік *аднак* уносіць адценне абмежавання.

Злучнікі *іначай, інакш, толькі, тым не менш, не толькі – а і, затое – уласна супастаўляльныя*:

- *Шмат дарог праўшоў я за сваё жыццё, толькі гэтыя дзвесце метраў былі для мяне шляхам самым цяжкім.* (А. Шашкоў)

Яны злучаюць сінтаксічныя адзінкі са значэннем неадпаведнасці ці замяшчэння.

Злучнікі *не то што – але і, не толькі – але (а, і), хоць – але* адносяцца да традыцыйных, якія паказваюць, што з дзвух з'яў большае значэнне мае апошняя:

- *Жывёліна гэтая хоць і рэдкая ў нас, але надзвычай шкодная.* (К. Крапіва)

3. Да пералічальна-размеркавальных злучнікаў адносяцца адзіночныя злучнікі: *ці, або (альбо) і паўторныя: ці – ці, то – то, не то – не то, ці то – ці то, ні – ні*. Асноўнае іх прызначэнне ў мове – звязваць аднародныя члены сказа або часткі складаназлучанага сказа і ўказваць на чаргаванне з’яў і падзей, узаемнае выключэнне іх, аднолькава магчымыя ці немагчымыя.

Так, злучнік *і – і* выражае адносіны пералічэння аднолькава магчымых з’яў і падзей:

- *І коні іржалі, і людзі крычалі, і вылі ў лесе ваўкі.* (А. Куляшоў)

Злучнік *ці* служыць для пералічэння магчымасцей, з якіх кожная выключае іншыя:

- *У дзяцінстве ім даводзілася блізка знаёміцца з лазінай ці з дубцом.* (М. Лынькоў)

Злучнік *або* служыць для пералічэння магчымасцей з адценнем выбару адной якой-небудзь:

- *На рэчку пойдзем пад дубы або пад добрую пагоду цішком паціснем у грыбы.* (Я. Колас)

Злучнікі *не то – не то, ці то – ці то* надаюць дадатковае адценне няпэўнасці, меркавання:

- *Ці то сонца свеціць, ці то месяц ясны вам смяецца з неба весела і шчасна.* (Я. Купала)
- *Недзе не то грукацяць танкі, не то тужацца на пад’ёме машыны.* (В. Быкаў)

Далучальныя злучнікі звязваюць члены сказа і сказы з дадатковымі звесткамі, якія ўдакладняюць або паясняюць папярэднія думкі. Далучальныя злучнікі: *ды і, і то, ды і то, гэта значыць, прычым, прытым, пры гэтым* (уласна-далучальныя).

У функцыі далучальных выступаюць таксама **злучальныя** злучнікі: *а, і, ды, але, ды і, ж (жа), толькі, або (альбо), ці, не то што, інакш, нават, тым больш (болей)*.

Пры дапамозе злучніка *а* далучаюцца:

1. Сказы і члены сказа з паслядоўным чаргаваннем з’яў і падзей пры паслядоўным іх апісанні:

- *Гарыць агонь, а на агні гатуецца вячэра.* (М. Танк)

2. Члены сказа і сказы, якія ўдакладняюць або паясняюць выказанную думку:

- *Доўгія дні, а часта і ночы, працавала Алена.* (І. Шамякін)

Устаўныя словы і сказы:

- *Камсамольцы – а іх было чалавек восем – дружна зарагаталі.* (Я. Колас)

3. Сказы з нечаканымі пераходамі да іншай думкі:

- *Ён сабе перабіваўся з хлеба на квас, а тут яшчэ лішні рот.* (К. Чорны)

Злучнік *і* далучае члены сказа і сказы, якія дапаўняюць, развіваюць або паясняюць выказаныя раней думкі:

- *Калектыў, і якія героі ўсе!* (І. Шамякін)

Злучнік *і* таксама далучае члены сказа:

- *Здарылася бяда, і такая...*

Злучнік *але* далучае:

а) члены сказа і сказы, што дапаўняюць папярэднія выказванні:

- *Кожны выбірае сабе шлях да шчасця, але толькі яно не заўсёды даецца лёгка.* (І. Шамякін)

б) члены сказа і сказы з часовай паслядоўнасцю:

- *Ліда закрыла дзверы, але праз хвіліну нехта пачаў стукаць у іх.* (Я. Колас)

в) самастойныя сказы з пераходам ад адной думкі да другой:

- *Скончыў дзед. Але глухі шолах заставіў яго прыслухацца.* (Я. Колас)

Злучнікі *прычым, прытым, пры гэтым* далучаюць звесткі дадатковага характару, характэрныя навуковаму стылю:

- *Лесасекі аднавіліся значна горш, прычым на лесасецы 1952 года прырост адсутнічаў.* (“Звязда”)

Злучнікі *і то, ды і то* ўласна-далучальныя, абмяжоўваюць папярэднія падзеі:

- *Я, так сказаць, стары верабей, і то хвалюся.* (Я. Колас)

Злучнік *нават* звязвае словы і часткі сказа з азначальна-ўзмацняльным значэннем:

- *Навокал было пуста, нават птушкі і тыя пахаваліся ад смяроты.* (Я. Колас)

Пры дапамозе злучнікаў *гэта значыць, або, ці, не то што, інакш* далучаюцца члены сказа і часткі складаных сказаў, якія растлумачваюць змест папярэдняга слова або сказа:

- *Былі ў ім розныя чыны, інакш абрады і малітвы.* (П. Панчанка)

Злучнік *тым больш* – звязвае часткі складаных сказаў далучальна-вылучальнымі адносінамі:

- *Пятро заўсёды адчуваў сябе няёмка, тым больш з настаўнікамі і настаўніцамі.* (І. Шамякін)

Падпарадкавальныя злучнікі звязваюць часткі сказаў, у якіх адна частка залежыць ад другой.

Паводле значэння і ролі ў сказе падпарадкавальныя злучнікі могуць быць **прычыннымі, мэтавымі, умоўнымі, уступальнымі, параўнальнымі, часавымі, тлумачальнымі, выніковымі.**

1. Да **прычынных** адносяцца **адзіночны** злучнік *бо*, і **састаўныя** – *таму што*, *затым што*, *ад таго што*, *з прычыны таго што*, *дзякуючы таму што*. Усе яны выражаюць прычынныя адносіны паміж галоўнай і залежнай часткамі складаназалежнага сказа. Найбольш пашыраныя злучнікі *бо*, *таму што*:

- *Прырода толькі дорыць дзівы, бо дзівам ёсць – яна сама.* (П. Броўка)
- *Вяртаюцца птушкі з выраю, таму што наступіла вясна.* (Б. Мікуліч)

2. Да злучнікаў **мэты** адносяцца:

- **адзіночныя:** *каб*, *абы*;
- **састаўныя:** *для таго каб*, *з тым каб*, *замест таго каб*, *для чаго*, *на тое каб*, *затым каб*.

Злучнік *каб* ужываецца найбольш часта:

- *За мір усюды ўстаў народ, каб не крануў ніводнай хаты агонь звышатамных грымот.* (А. Вялюгін)
- *Для таго, каб праца давала плённыя вынікі, трэба прывучаць да сталых і сур'ёзных адносін да яе з малых гадоў.* (Я. Колас)

3. Да **ўступальных** адносяцца злучнікі *хоць* (*хаця*), *няхай* (*хай*), *хоць бы*, *нягледзячы на тое што*, *хіба*, *дарма што*, *між тым як*. Ужываюцца тады, калі ў галоўнай частцы змяшчаецца думка, процілеглая думцы даданай часткі, значэнне якой нельга чакаць на аснове зместу галоўнай часткі:

- *Нягледзячы на тое, што ў канцэлярыі было цёпла, пісар сядзеў у валёнках.* (Я. Колас)
- *Слёз нашых захопнік не бачыў, хоць вочы смылелі не раз.* (П. Панчанка)
- *Няхай сабе работа была нялёгкая, бадзёрасць не пакідала моладзь.* (П. Броўка)

У функцыі **ўступальных** злучнікаў выступаюць спалучэнні *куды ні*, *як ні*, *хто ні* пры абагульняльным характары частак складаназалежнага сказа:

- *Куды ні глянь – усё бялютка.* (Я. Колас)

4. Да **параўнальных** злучнікаў адносяцца: *як*, *бы*, *нібы*, *чым*, *наколькі*, *нібыта*, *як бы*, *як быццам*, *быццам бы*, *падобна да таго як*. Найбольш пашыраны злучнік *як* – выражае ўласна параўнальныя адносіны:

- *Гасне дзень у задуменні, як гаснуць жыцця летуценні.* (Я. Колас)

5. Да злучнікаў з **часавым** значэннем адносяцца: *калі*, *як*, *пакуль*, *чуць*, *ледзь* – **простыя** і **састаўныя**: *як толькі*, *ледзь толькі*, *чуць толькі*, *раней чым*, *паміж тым як*, *па меры таго як*, *пасля таго як*, *з таі пары як*, *перш чым*. Указваюць на адначасовасць, паслядоўнасць дзеяння галоўнай і даданай частак:

- *Калі ўжо сонейка прыгрэла, Антоць на полі кончыў дзела і выпраг коніка сівога, свайго памочніка старога.* (Я. Колас)
- *Пакуль Косцік церабіў бярозку – Шурка чакаў.* (Я. Брыль)
- *Як толькі падсохла сырая зямля, брыгада лён сеяць у поле пайшла.* (М. Танк)
- *Дзеці, ледзь толькі мы прычалілі да берага, акружылі наш цеплаход.* (Б. Сачанка)

6. **Тлумачальныя** злучнікі звязваюць даданую частку з аб'ектным значэннем з галоўнай часткай: *што, як, быццам, быццам бы, каб, як быццам, нібы, нібыта, ці:*

- *Прасіла яблынька адна, каб не садзілі ля дарогі.* (М. Танк)
- *Павінен жа нехта паслухаць, як сумна-тужліва зязюля кукуе на познім змярканні ў бары.* (Н. Гілевіч)
- *Чалавек неўзабаве адчуў, нібы хтосьці сочыць за ім.* (К. Чорны)

7. **Умоўныя** злучнікі: *калі, калі б, каб, як, раз, толькі:*

- *Ты не шкадуў нічога людзям, калі што людзям на карысць.* (П. Броўка)
 - *Усё было б добра, каб не дождж...* (Я. Колас)
 - *Людзі табе дапамогуць, толькі сам рук не апускай.* (К. Крапіва)
8. **Выніковыя** злучнікі: *так што, то, дык, аж, ажно:*
- *Раз прыехалі госці, дык частаваць іх трэба.* (К. Чорны)
 - *Учора прайшоў добры дождж, дык за ноч, відаць, грыбоў нарасло.* (Зм. Бядуля)
 - *Ты па свеце ходзіш, то ў цябе навін многа.* (К. Чорны)

2.3. Злучнікі і злучальныя словы

Адносіны паміж даданай і галоўнай часткамі складана-залежнага сказа часта выражаюцца пры дапамозе пытальных і адносных займеннікаў і прыслоўяў. Гэта злучальныя словы. У якасці злучальных слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове звычайна выступаюць займеннікі: *які, што, хто, чый* і прыслоўі: *дзе, куды, адкуль, як, калі, пакуль*. Злучальныя словы ў адрозненне ад злучнікаў выступаюць у ролі членаў сказа даданай часткі. Яны ўказваюць на прадмет або на з'явы галоўнай часткі, паясняюць, удакладняюць іх значэнне:

- *Цяпер ён ведаў, дзе навала, чыю прыняць яму руку.* (М. Танк)

Злучальныя словы захоўваюць сваё лексічнае значэнне, і пропуск такіх слоў патрабуе карэннай перабудовы ўсяго сказа.

Злучальныя словы – адносныя займеннікі і займенныя прыслоўі.

Заўсёды злучальнымі з’яўляюцца словы *які, чый, каторы, хто, дзе, куды, адкуль, колькі, наколькі*.

Заўсёды злучнікамі з’яўляюцца: *каб, бо, таму што, быццам, нібы, хоць, пакуль, хай (няхай), як быццам, быццам бы*.

Аманімічнымі з’яўляюцца злучнікі і злучальныя словы *што, чым, калі, як*. Асноўныя прыёмы вызначэння іх у сказе наступныя:

1. Злучальныя словы *што, чым, калі, як* выконваюць ролю членаў сказа ў даданай частцы:

- *Ён не ведаў, чым яе уцешыць. Няма большага шчасця, чым жыць яе думкамі.* (М. Танк)

У 1-ым сказе злучальнае слова *чым*: на яго падае лагічны націск, з’яўляецца дапаўненнем у даданай частцы (*радасцю яе ўцешыць*).

У 2-ім сказе – злучнік, яго можна замяніць злучнікам **як**:

- *Няма большага шчасця, як жыць яе думкамі.* (М. Танк)

2. Злучальнае слова *што* можна замяніць злучальным словам *які*:

- *Тое, што хвалявала вялікага, хвалюе і мяне.* (Я. Брыль)

Злучнік **што** можна апусць ці перабудаваць складаназалежны сказ у бяззлучнікавы складаны сказ без змены сінтаксічных адносін паміж часткамі:

- *Здаецца, што вось зараз сустрэне цябе маці, як і раней.* (Я. Брыль)
- *Здаецца: зараз сустрэне цябе маці.*

У бяззлучнікавым сказе захоўваюцца прэдыкатыўныя адносіны, як і ў папярэднім складаназалежным сказе.

3. Злучальнае слова *як* мае лексічнае значэнне колькасці, адказвае на пытанні *ў якой меры? у якой ступені? наколькі? якім чынам? якім спосабам?* і выконвае ролю акалічнасці, на яго падае лагічны націск, яго нельга апусціць, можна замяніць спалучэннем *якім чынам (спосабам)*:

- *Ніхто не ведае, як хто абедзе.* (Прыказка)

Тут *як* = *якім чынам*. Злучнік *як* можна апусціць ці замяніць злучнікам **што**:

- *Чуваць, як трашчыць лёд на рэчцы. – Чуваць, што трашчыць лёд на рэчцы.*

4. Злучальнае слова *калі* ў даданай частцы захоўвае пытанне акалічнасці і выступае ў якасці акалічнасці часу, яго можна замяніць спалучэннем “*у які час*”:

- *Яны не ведалі, калі пачнуцца экзамены. – Яны не ведалі, у які час пачнуцца экзамены.*

У даданай азначальнай частцы слова *калі* можна замяніць назоўнікам, які паясняецца даданай часткай:

- *Гэта было ў той дзень, калі ён атрымаў Аленчын ліст. – Гэта было ў дзень атрымання Аленчынага ліста.*

Злучнік *калі* можа быць апущчаны без змены адносін паміж часткамі складанага бяззлучнікавага сказа або заменены злучнікам *як* (звычайна ён звязвае даданую частку з галоўнай часткай):

- *Калі на сэрцы спакойна, тады і працуецца лепш. – На сэрцы спакойна – працуеш лепш.*

2.4. Правапіс злучнікаў

1. Састаўныя злучнікі *не то, ці то, як бы, як быццам, а то, таму што, нягледзячы на тое што, з таго часу як, хоць бы, дзеля таго каб* і іншыя пішуцца **асобна**.

2. Простыя вытворныя злучнікі пішуцца **разам**: *нібы, ажно, альбо* і інш.

3. Простыя вытворныя злучнікі *затое, затым, прычым, прытым* пішуцца **разам**, іх неабходна адрозніваць ад займеннікава-прыназоўнікавых спалучэнняў *за тое, за тым, пры чым, пры тым*. Злучнікі не з'яўляюцца членамі сказа, іх можна замяніць сінанімічнымі злучнікамі *але, аднак*:

- *Мы шмат працавалі, затое хлопцы з суседняга атрада стараліся не вельмі. Ведаючы добра сваіх вучняў настаўнік закідаў іх пытаннямі, прычым пытанні далёка выходзілі за рамкі пачатковай школы. (Я. Колас)*
- *Спачатку ішоў дождж, затым пачаўся снег.*

Займеннікі ў спалучэннях *за тое, за тым, пры чым, пры тым* адказваюць на пытанні, з'яўляюцца членамі сказа, іх можна замяніць прыметнікамі або назоўнікамі: *адказваць за тое заданне – адказваць за сур'ёзнае заданне; стаяць за тым домам – стаяць за новым домам, прысутнічаць пры тым здарэнні – прысутнічаць пры небяспечным здарэнні.*

2.5. Парадак марфалагічнага аналізу злучніка

I. Часціна мовы.

II. Марфалагічныя прыметы: нязменнае слова; разрад паводле паходжання (невыворны, вытворны); разрад паводле складу: просты ці састаўны; разрад паводле спосабу ўжывання: адзіночны, паўторны, парны; разрад паводле функцыянальнага значэння (злучальны, падпарадкавальны).

III. Якія сінтаксічныя адзінкі злучае (члены сказа, часткі складанага сказа)?

- *Духоўная энергія папярэдніх пакаленняў не знікае – яна жывіць род і ўвесь народ, дазваляе яму выстаяць у самых цяжкіх часіны.* (Ул. Арлоў)

I – злучнік; нязменнае слова; невытворны, просты, адзіночны, злучальны (спалучальны), звязвае аднародныя дапаўненні, не з’яўляецца членам сказа.

- *Рыбакоў мы не знайшлі, затое знайшлі калег.* (Ул. Караткевіч)

Затое – злучнік; нязменнае слова; вытворны (ад указальнага займенніка і прыназоўніка *за*); просты, адзіночны, злучальны (супастаўляльны), звязвае часткі складаназлучанага сказа, не з’яўляецца членам сказа.

- *Свая ж хата пазірала на Пракопа няветліва і не гасцінна, як бы ён тут быў чужы і лішні.* (Я. Колас)

Як бы – злучнік; нязменнае слова; вытворны (прыслоўе *як* і часціца *бы*); састаўны; адзіночны; падпарадкавальны (параўнальны); звязвае часткі складаназалежнага сказа; членам сказа не з’яўляецца.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ

1. Якая службовая частціна мовы называецца злучнікам?
2. Якія групы злучнікаў выдзяляюцца паводле складу?
3. Якія групы злучнікаў выдзяляюцца паводле паходжання?
4. Якія групы злучнікаў выдзяляюцца паводле спосабу ўжывання?
5. Якія групы злучнікаў выдзяляюцца паводле значэння (функцый)?
6. У чым адрозненне злучнікаў і злучальных слоў?
7. Як пішуцца складаныя злучнікі?
8. Як пішуцца састаўныя злучнікі?

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Беларуская граматыка : у 2 ч. / пад рэд. М.В. Бірылы, П.П. Шубы. – Мінск : Нав. і тэхн., 1985. – С. 202–204.
2. Беларуская мова : энцыкл. / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 1994. – С. 222–223.
3. Беларуская мова : падруч. : у 2 ч. / Я.М. Адамовіч [і інш.] ; пад рэд. Л.М. Грыгор’евай. – 5-е выд., выпр. – Мінск : Выш. шк., 2004. – Ч. 1 : Фанетыка. Арфаэпія. Марфалогія : падруч. – 318 с.

4. Беларуская мова: цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / пад рэд. Л.І. Падлужнага. – Мінск : Універсітэцкае, 1987. – 350 с.
5. Бурак, Л.І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове / Л.І. Бурак. – Мінск : выд. БДУ імя У.І. Леніна, 1975. – 256 с.
6. Булыка, А.М. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 328 с.
7. Данільчык, З. Аманімічныя злучнікі і злучальныя словы ў складана-залежных сказах / З. Данільчык // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1990. – № 3. – С. 19.
8. Казлоўскі, І. Урок абагульнення і паўтарэння па тэме “Службовыя часціны мовы” / І. Казлоўскі. – Роднае слова. – 1997. – № 8. – С. 65.
9. Лепешаў, І.Я. Практыкум па беларускай мове / І.Я. Лепешаў, Г.М. Малажай, К.М. Паюціч ; пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск : Выш. шк., 1988. – С. 181–183.
10. Макрыцкая, Т. Службовыя часціны мовы. VII клас / Т. Макрыцкая // Роднае слова. – 2004. – № 4. – С. 65.
11. Перавалава, Н.З. З гісторыі часцін мовы: агульныя звесткі: непаўназначныя часціны мовы / Н.З. Перавалава // Роднае слова. – 2005. – № 10. – С. 73.
12. Старычонок, В.Дз. Беларуская мова: ад А да Я: у дапамогу абітурыентам і школьнікам / В.Дз. Старычонок. – Мінск : Выш. шк., 2000. – С. 227–230.
13. Сучасная беларуская літаратурная мова: марфалогія / пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск : Выш. шк., 1975. – С. 234–244.
14. Шуба, П.П. Злучнік у сучаснай беларускай мове / П.П. Шуба // БелСЭ. – Т. 4. – 1971. – С. 582.
15. Шуба, П.П. Граматычная характарыстыка падпарадкавальных злучнікаў / П.П. Шуба // Беларуская мова і мовазнаўства : міжвуз. зб. – Вып. 1. – Мінск : выд. БДІ імя У. І. Леніна, 1973. – С. 198–204.
16. Шуба, П.П. Аманімія службовых слоў у беларускай мове / П.П. Шуба // Беларуская лексікалогія і этымалогія. – Мінск : выд. БДІ імя У. І. Леніна, 1968. – С. 155–156.
17. Шуба, П.П. “Повторные” союзы в восточнославянских языках. / П.П. Шуба // Тыпалогія і гісторыя славянскіх моў і ўзаемасувязі славянскіх літаратур. – Мінск : выд. БДІ імя У. І. Леніна, 1967. – С. 153–155.
18. Язерская, С. Удасканаленне маўленчых навыкаў школьнікаў пры вывучэнні злучніка / С. Язерская // Роднае слова. – 2000. – № 12. – С. 72.
19. Яўневіч, М.С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко. – 3-е выд. – Мінск : Выш. шк., 1987. – С. 181–182.

ПРАКТЫКАВАННІ

Практыкаванне № 1. Прачытайце тэкст. Вызначце стыль і жанр тэксту. Чаму вучыць гэты тэкст? Вызначце, што звязвае ў тэксце кожны са злучнікаў – аднародныя члены ці часткі складанага сказа. Растворыце пастаноўку знакаў прыпынку.

ПРА ЗЯЗЮЛЮ

Жылі-былі брат і сястра. Брат быў вельмі бедны, а сястра – дужа багатая.

Аднойчы пайшоў брат да сястры, **каб** хоць кавалкам хлеба дапамагла.

Сястра скупая была, сказала, **што** ключы ад клеці згубіла. **І** пачала яна нібы шукаць ключы, а брат стаяў, стаяў пад акном, чакаў, чакаў **і** нарэшце не вытрымаў **і** пайшоў.

На дарозе паваліўся і памёр ад голаду.

Сястра зразумела, **што** зрабіла дрэнна, і стала клікаць брата:

– Якуб, Якуб, вярніся, ключы знайшліся.

Праз сваю скупасць яна зрабілася зязюляй **і** цяпер увесь час кліча:

– Якуб, Якуб!

Толькі чуваць:

– Ку-ку, ку-ку!

Практыкаванне № 2. Прачытайце сказы. Выпішыце спачатку сказы толькі з простымі злучнікамі, а потым з састаўнымі і простымі. Злучнікі абазначце авалам, калі яны злучаюць часткі складанага сказа, або прамавугольнікам, калі яны спалучаюць аднародныя члены сказа. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку.

1. Як толькі прыйдзе дзень вясновы і стане возера сінець я, хоць рыбак не адмысловы, люблю за вудачкай сядзець. (П. Броўка)

2. Мы аб прыгожым заўжды марым але да нас усіх дайшло: прыгожыя – не толькі тварам, а тыя, ў кім душы святло. (П. Броўка)

3. Хоць першая беларуская газета “Наша ніва” друкавалася ў Вільні але пра яе існаванне даведаўся праз Пецярбург. (У. Дубоўка)

4. Святых мясцін на свеце многа але і гэтых не міні... Іду ў Альбуць лясной дарогай – ступня адчула карані. (С. Законнікаў)

5. Калі ў канцы апавядальнага сказа стаіць скарочанае слова то пастаўленая пасля яго кропка адначасова афармляе і канец яго сказа. (Даведнік па пунктуацыі)

6. Лес і рэчку і клёкат бусловы, чалавечую ўсмешку ўраз можна знішчыць адным толькі словам, што бяздумна вырвецца ў нас. (В. Вітка)

Практыкаванне № 3. Запішыце вершаваныя строфы, устаўляючы прапушчаныя злучнікі і расстаўляючы знакі прыпынку. Вызначце групы злучнікаў паводле складу і спосабу ўжывання.

1. Прыходзіць асцярожная вясна, –
... пацяплее ... павее сцюжай.
Лажыцца ўранні снегу белізна
... ў поўдзень зіхацяць на сонцы лужы. (С. Грахоўскі)
2. Хмары збяруцца ... вецер падуе
... крыўда сустрэне на сцежках жыцця –
Хто гэтак, ... маці, цябе пашкадуе?
Дарослы, ты і цяпер ёй дзіця! (С. Басуматава)
3. ... дзіўны, загадкавы лес
... дзіўны, раз'юшаны вецер
Нашы думы, ... перкі панёс
Па чужым, незнаёмым нам свеце. (А. Бадак)
4. Над намі слова ўладарыць
Мы чуем ... гаворым іх
Яны ... здружаць ... пасвараць
Сяброў ... ворагаў маіх. (С. Грахоўскі)
5. ... часу перажыта многа
... адпакутавана шмат
... тое-сёе са старога
Сустрэць я быў бы рад. (П. Броўка)

Злучнікі для ўстаўкі: *а, і, ды, як, то – то, ці – ці, ці то – ці то, хоць бы*

Практыкаванне № 4. Прачытайце тэкст, вызначце яго тып і стыль. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Выпішыце рускія злучнікі і запішыце праз працяжнік падабраныя вамі беларускія адпаведнікі.

СОЮЗ

Количественно это сравнительно небольшая группа слов. По частоте употребления союз занимает седьмое место (после наречий). Но и среди союзов есть высокочастотные слова, к которым относятся *и* (второе место), *а* (десятое место) и *но*.

Союз, как и предлог, является служебной частью речи. Его задача – соединять однородные члены предложения (брат и сестра; читать и писать; не день, а ночь) или части сложного предложения (Наступила осень, и птицы улетели в теплые края).

Соединяя слова или предложения, союзы указывают на отношения, существующие между ними, поэтому союзы, как и предлоги, относятся к “словечкам отношений”.

Широк и многообразен круг отношений, выражаемых союзами. Наиболее типичными являются: соединительные (и, да, а), повторяющиеся (и ... и, ни ... ни), двойные (не только ... но и, как ... так и), противительные (но, а, да, за то, однако), разделительные (либо, или, либо ... либо, или ... или, то ... то, не то ... не то), временные (когда, как, пока, как только, прежде чем), целевые (чтобы), причинные (потому что, так как), пояснительные (то есть, или, а именно) ... (“Занимательно о русском языке”)

Практыкаванне № 5. Запішыце сказы, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Над злучальнымі злучнікамі падпішыце літару з, над падпарадкавальнымі – п. Злучнікі, якія звязваюць аднародныя члены сказа, абвядзіце прамавугольнікам, а злучнікі, якія звязваюць часткі складанага сказа – авалам. Граматычныя асновы сказаў падкрэсліце.

Узор:

1. Мы жывём у такі час калі чалавецтва асабліва абвострана павінна задумацца не толькі над лёсам паасобных людзей і нацый але і над будучыняй усіх народаў, усяго жыцця на зямлі. (М. Танк) 2. Каб свет не затухнуўся ў курадыме душных пажараў, якіх не бывала людзей, не будзь раўнадушным, не будзь раўнадушным да гора, да болю, да смутку людзей. (А. Вольскі) 3. Я хачу каб стварылі неспакойныя людзі век спакойнага сонца, век спакойнай зямлі! (Э. Агняцвет) 4. Заўжды калі дзень свой новы ў працы сустрэць іду я, аб міры і думы і словы мне сэрца маё дыктуе. (Ул. Нядзведскі) 5. Хай робіцца ўсё па Ньютону але патрабую, мой лёс, зрабіць выключэнне з закону каб бомбам не падаць з нябёс. (П. Прыходзька) 6. Маёй дачцэ зусім не многа год, яна ці спіць, ці пасля сну гуляе і ні трывог і ні турбот не ведае ў жыцці сваім малая. (М. Калачынскі)

Практыкаванне № 6. Прачытайце верш. Назавіце тэму і асноўную думку тэксту. Вызначце, якую сінтаксічна і сэнсава-стылістычную ролю выконваюць у тэксце злучнікі. Назавіце іх групы паводле складу, спосабу ўжывання і значэння.

І не сніў
І не сніў цябе гэткай ніколі я,
Нечакана зусім спатканая:
Ты з адценняў усіх і колераў,
З фарбаў ночы і дня сатканая.

То калючая, то рахманая,
 То гарэзная, то задумная.
 То, нібыта травінка, ціхмяная,
 То, нібы навальніца, шумная.

То іскрынка ў вачах забліскае,
 То расінка мільгае крыштальная ...
 То зусім па-зямному блізкая
 І, як неба, недасягальная. (П. Макаль)

Практыкаванне № 7. Запішыце вершаваныя строфы ў залежнасці ад тыпу злучнікаў і ў такім парадку: 1) з часавымі падпарадкавальнымі злучнікамі, 2) мэтавымі, 3) параўнальнымі, 4) тлумачальнымі.

1. Ад ранку да вечара
 Сонца глядзела,
 Каб жыта
 Бурштынавым зернем
 Паўнела. (П. Макаль)
2. Як у лесе зацвіталі
 Ліпы ды каліна, –
 Залатыя сны снавалі
 Мы з табой, дзяўчына. (Я. Купала)
3. Шлю вам песняй, братнім словам
 Здароўканне, людзі:
 Не гасіце веры, што вам
 Жыцца лепей будзе. (Я. Купала)
4. Зазвіні ты, як звон, і ўдар, як пярун,
 Песня наша, як воля магучая. (Я. Купала)
5. Калі пачнуць збірацца хмары
 І неба ўсцелюць чарнатой, –
 Тады ўсплываюць буйны ветры
 І віхрам гоняць над зямлёй. (Я. Купала)

6. Я хачу прайсці па зямлі
 Самым верным, любімым сынам.
 Каб дарогі мяне вялі
 Пад вятрамі прасторам сінім,
 Каб нямоўчна ў мяне на плячах
 Росным раннем спявалі птушкі,
 Каб я кветкамі ўсімі прапах
 Ад падэшваў да самай макушкі ... (Г. Бураўкін)

Практыкаванне № 8. Прачытайце выказванне Я. Скрыгана. Вызначце адрасата, тэму, мэту і стыль выказвання. Якую думку сцвярджае аўтар? Ці згодны вы з ёй? Як вы думаеце, у якіх стылях мовы прычынныя злучнікі *таму што*, з прычыны таго што будуць на сваім месцы? Складзіце сказы з гэтымі словамі на адпаведную тэму.

Злучнік бо. Звычайна мы абыходзіліся трохі ўжо прыказнёнай і прыземленай формай таму што. Не пайшоў, таму што не было часу; спяваем і танцуем, таму што маладыя; лёг спаць, таму што натаміўся. А жывая мова перадае гэта іначай: не зайшоў, бо натаміўся; спяваем і танцуем, бо маладыя; лёг спаць, бо натаміўся.

Практыкаванне № 9. Выкарыстаўшы табліцу, складзіце па 2–3 сказы з кожнай групай злучнікаў.

I група	II група	III група
Толькі злучнікамі	Толькі злучальнымі словамі	Злучнікамі і злучальнымі словамі
Бо, таму што, паколькі, з прычыны таго што, ледзь толькі, як толькі, тым часам як, каб, абы, калі-то, раз-то, для таго каб, хоць, хай, няхай, нягледзячы на тое што, бы, нібы, быццам, як быццам, ці, так што і інш.	Хто, які, чый, каторы, дзе, куды, адкуль, дакуль, колькі, наколькі	Што, як, калі, чым, пакуль

- Гучаць усюды гімны, што славяць новы дзень.
- Тое шчасце лічыцца знойдзеным, што здабыта цяжкім працаднём.
- Люблю вясну, што ў кветкі, зелень аздобіць радасна зямлю.
- Лукаш зусім не разумее, чаго бабка снуе тут.
- Маці ніяк не магла зразумець, што робіцца з сынам.
- Уночы, у час сну, ён хадзіў ціхенька па іхніх спальнях і прыслухоўваўся, аб чым жа праз сон яны гавораць.
- Адным я ганаруся, што сумленна сваёй Радзіме песняю служыў.
- Злаваць чыноўнік пачынае, што дзядзька вытрыманасць мае.
- Настаўніца на першы раз сказала дзяўчаткам пайсці да Насці і паглядзець, як яна жыве.
- Дзіка назіраць, як карнікі стараюцца, цягнуцца да чэзлых дрэўцаў і купін, хаваюцца адзін за аднаго.
- Нупрэй быў салдатам і ведаў, як носяць раненых.
- Нашым дзецям цяпер і не сніцца, як хацелася нам вучыцца, як у лапцях мы ў школу хадзілі, як мы зрэб'е на целе насілі.
- Як цяжка будзе ісці к вяршыні, падай таварышу руку.
- А нам зноў чуваць, як за ракой звініць прыгожая дружная песня з пракосаў.
- Як горкі шлях быў на Усход для нас у цяжкую гадзіну, так светлым стаў цяпер зварот, зварот дадому, на Радзіму.
- Саша з нецярплівасцю чакала, калі падпольшчыкі дадуць ёй заданне.
- Той дзень прапаў і страчаны навекі, калі ты не зрабіў таго, што мог; калі не паспрыяў ты чалавеку, няшчыры быў, зманіў, не дапамог.
- Люблю я вясну і асабліва той час, калі на бярозах пачнуць распускацца лісточкі.
- Дзядзьку было не вядома, калі вернецца дамоў гаспадар.
- Калі ўзыходзіць сонца, тады пая ўсход.
- Насцечка любіла, калі вечарам дзьмуў вецер.
- Добра, калі ў хаце чысціня і парадак.
- Калі пан Крулеўскі веў рэй галоўнага свата польскасці, то роля Васіля Бусыгі зводзілася да ролі панскага падбрэхіча.
- Ніхто з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся займае.
- Аб чым бы яны ні гаварылі, гэтае няное пытанне не згасала ў яе вачах.
- Хутчэй перасохнуць крыніцы ды рэкі, чым клятву парушу сваю.
- Але чым далей адыходзіў у мінулае жахлівы выбух, тым больш неспакойна рабілася на сэрцы ў Карніцкага.
- Іхні цягнік стаяў і чакаў, пакуль яму дазваляць выбрацца адсюль, з гэтых сталых лабірынтаў.
- Не хочацца паміраць да таго часу, пакуль хоць адзін гітлеравец застанеца на маёй замлі.
- У горадзе яны праблілі амаль да вечара, пакуль не захацелася есці.

3. ЧАСЦІЦЫ

3.1. Часціцы як часціна мовы

Часціцы – гэта службовыя словы, якія не маюць прадметна-рэчыўнага значэння і служаць для выражэння сэнсавых і эмацыянальных адценняў слоў, словазлучэнняў і цэлых выказванняў. Часціцы па-за сказам страчваюць сваё значэнне, а таму асобна не ўжываюцца ад іншых слоў выказвання, а далучаюцца або да самастойных слоў:

- *усе аж узрадаваліся;*
або да словазлучэнняў:
- *вось і зялёнае поле;*
або да ўсяго сказа, адцяняючы ў ім тое ці іншае значэнне:
- *Як прыемна і радасна на душы!*

Этымалагічна часціцы, як і іншыя службовыя словы, звязаны з іншымі часцінамі мовы: прыслоўямі, дзеясловамі, займеннікамі, выклічнікамі. У сучаснай беларускай мове часціцы падзяляюцца на **вытворныя** і **невыворныя**, этымалогія якіх празрыстая. Так, часціца *няхай* утварылася ад дзеяслова загаднага ладу *хай* у спалучэнні з адмоўем *не*. Раней зварот “*не ха и*” азначаў “*не клапаціся*”, “*не звяртай увагі*”.

Часціца *ся* развілася са скарачонай формы зваротнага займенніка *сябе* ў вінавальным склоне. Гэты займеннік меў раней самастойнае значэнне, але паступова стаў ужывацца пасля дзеяслова ў якасці спецыяльнага службовага сродка для выражэння непераходнасці. Ужо ў старажытныя часы былі такія дзеясловы, што без *ся* не ўжываліся (*боятыся*). З цягам часу *ся* стала службовай часціцай, якая злілася з дзеясловам у адно слова (*мыюся*). Калі часціца *ся* станавілася пасля зычнага *т* (у дзеяслове III асобы або інфінітыве), атрымлівалася група *тсья*. У беларускай мове злучэнне *тс* – дало *ц*, якое зацвярдзела – узнік варыянт часціцы *ся* – *ца*. Скарачоная форма – *сь* для беларускай літаратурнай мовы не ўласціва, хоць і сустракаецца ў мастацкай літаратуры. Ад дзеяслова ўтварыліся часціцы: *бы, дай, давай, бывала, хоць, чуць*; ад займенніка: *вось (ось), гэта, усё, то*; ад прыслоўя: *ужо, толькі*; ад злучніка: *а, і, ды, дык, жа, нават*.

Некаторыя часціцы ўтвараюцца злучэннем двух, трох слоў: *няўжо* – *не + ужо*, *аж* – *а + ж*, *ані* – *а + ні*, *абы* – *а + бы*, *амаль што* – з выразу “*а мала што*”. Такія часціцы захоўваюць свой націск.

Паводле ролі ў мове часціцы падзяляюцца на дзве групы: **часціцы-словы** і **часціцы-афіксы**.

Часціцы-словы захоўваюць у мове фанетычную самастойнасць і не зліваюцца са словамі, да якіх далучаюцца (*вось, так, але, нават, толькі, амаль, няхай, вунь*). Яны выражаюць адносіны гаворачай асобы да зместу выказвання. Займаюць любое месца ў сказе.

Да **часціц-афіксаў** належаць такія часціцы, якія фанетычна і марфалагічна не з'яўляюцца асобнымі словамі, а, падобна прыстаўцы і суфіксу, заўсёды далучаюцца да самастойных слоў. Яны могуць быць **прэпазіцыйнымі** – *абы, ані, не, ні (абы-што, аніяк, нехта, ніхто)* або толькі **постпазіцыйнымі** – *небудзь (хто-небудзь), колечы (дзе-колечы), -сьці (дзесьці), -ся, -ца (усміхаўся, спаткацца)*. Па характары злучэння з самастойнымі словамі часціцы-афіксы належаць да службовых элементаў слоў.

3.2. Класіфікацыя часціц

Разрады часціц паводле значэння:

- 1) часціцы, якія выражаюць **дадатковыя сэнсавыя адценні** (указання, азначэння, удакладнення, абмежавання і інш.);
- 2) часціцы, якія выражаюць **мадальныя і мадальна-валявыя адценні** (сцвярджанне, адмаўленне, магчымасць, упэўненасць, няўпэўненасць);
- 3) часціцы, якія надаюць **эмацыянальныя і экспрэсіўныя адценні**;
- 4) **словаўтваральныя і формаўтваральныя** часціцы, блізкія паводле значэння да марфем.

Часціцы, якія выражаюць дадатковыя сэнсавыя адценні

У гэту групу ўваходзяць: **указальныя, азначальна-удакладняльныя, выдзяляльна-абмежавальныя** часціцы.

Указальныя часціцы *вось, вунь, гэта* ўказваюць на наяўны прадмет або з'яву рэчаіснасці. Могуць адносіцца да паасобных слоў і да ўсяго сказа.

Часціца *вось* указвае на блізкія прадметы ў даны момант або на ўсё тое, што адбываецца тут, на вачах. Варыянты часціцы *вось* у дыялектнай мове *во, ось, вот, от*:

- *Вось тая хмара закрыла сонца.*

Часціца *вунь* указвае на наяўнасць прадмета **на адлегласці** (*унь* – дыялектная):

- *Вунь стаіць бярозка тут ля самай хаткі, косы папусціла.*
(Я. Колас)

У **клічных сказах** часціцы *вось*, *вунь* і іх варыянты ўказваюць на захапленне, радасць, здзіўленне, жарт, іронію:

- *Ага, **вось** ты якая цаца!*

Азначальна-ўдакладняльныя часціцы служаць для большага ўдакладнення сэнсу тых слоў, да якіх яны адносяцца ў сказе. Гэта: *якраз*, *іменна*, *акурат*, *проста*, *ледзь*, *амаль*, *прыблізна*, *сапраўды*, *менавіта* і інш.

- *А! Вано, **вось** ты мне якраз і патрэбен.* (Э. Самуйлёнак)

Часціцы *іменна*, *якраз* па значэнні блізкія да слоў *сапраўды*, *так*, *праўда*. Яны больш катэгарычна вызначаюць факт, рэч, з'яву:

- *Я не магу адлучыцца **іменна** сёння.*
- *Вось гэта мне **якраз** і патрэбна было.*

Выдзяляльна-абмежавальныя часціцы адносяцца да таго слова, якое яны лагічна выдзяляюць у сказе і надаюць яго значэнню **абмежавальнае адценне**. Па сваім характары яны цесна звязаны з прыслоўямі, ад якіх паходзяць. Да іх адносяцца: *толькі*, *абы толькі*, *хіба толькі*, *хоць*, *хоць бы*, *хаця*, *адзіна*, *выключна*.

Часціца *толькі* служыць галоўным чынам для выражэння абмежавання і спалучаецца са словамі, якія належаць да розных часцін мовы:

- *Смех гэтакі маюць **толькі** дзеці ды людзі з яснаю душой.* (А. Куляшоў)

У спалучэнні з часціцамі *а*, *абы*, *каб* часціца *толькі* мае значэнне пажадання.

- ***Толькі б** дажыць ёй да тых дзён шчаслівых.* (Э. Самуйлёнак)

Пасля пыталых займеннікаў і пыталых прыслоўяў часціца *толькі* ўзмацняе іх выразнасць:

- *Доўга яны гулялі, **што толькі** не вырабляў князь.* (Зм. Бядуля)

Часціца *хіба толькі* выражае значэнне абмежавання з адценнем прадугледжання, развагі:

- *Калі ж паехаць туды? **Хіба толькі** летам.*

Часціцы *хоць* (*хаця*), *хоць бы* выдзяляюць і падкрэсліваюць адзінае магчымае ў даных умовах. Ставяцца яны перад словамі, да якіх адносяцца:

- *Прынясі **хоць** кнігу цікавую.*

Часціца *хоць* у злучэнні з адноснымі і незначальнымі займеннікамі і прыслоўямі страчвае сваё выдзяляльна-абмежаванае значэнне і ўтварае адзіныя спалучэнні: *хоць хто*, *хоць што*, *хоць які*, *хоць дзе* (у знач. “любы, у любы час, у любым месцы”), *хоць што-небудзь*, *хоць куды-небудзь*, *хоць дзе-небудзь* (у знач. “абы-толькі”) і інш.

Часціцы, якія выражаюць мадальныя і мадальна-валявыя адценні

Да мадальных адносяцца часціцы, якія выражаюць адносіны гаворачай асобы да аб'ектыўнай рэчаіснасці або да паведамлення аб якіх-небудзь фактах, з'явах. Факт рэчаіснасці можа сцвярджацца, адмаўляцца, уяўляцца як пажаданы, неабходны або магчымы. А таму ў гэты разрад часціц уваходзяць самыя разнастайныя па сваім **функцыйным значэнні** часціцы:

- сцвярджальныя;
- пытальныя;
- часціцы, якія выражаюць суб'ектыўную перадачу чужой мовы;
- часціцы, якія выражаюць адносіны да сапраўднасці фактаў, з'яў рэчаіснасці;
- параўнальныя часціцы.

Сцвярджальныя часціцы выражаюць і адцяняюць мадальнае значэнне пацвярджэння пры адказе на пастаўленае пытанне, пры згодзе з чым-небудзь, пры наяўнасці факта, з'явы і г. д. Да іх адносяцца *так, але* і размоўныя *ага, угу, эге*. Часціцы *так, але* азначаюць станоўчы адказ на пытанне, згоду з думкай суб'яседніка, пацвярджэнне яго слоў.

- *Сіла, брат, ... калектыў!* – **Так**, сіла вялікая, – пацвердзіў Андрэй. (Э. Самуйлёнак)

Часціцы *так, але* пацвярджаюць наяўнасць факта, з'явы:

- **Так**, я ганаруся сваім класам.

Адмоўныя часціцы ў сучаснай беларускай мове з'яўляюцца адным з асноўных спосабаў выражэння мадальнага значэння адмоўя. Да іх адносяцца словы: *не, ні, ані*.

Часціца *не* выступае і ў функцыі граматычнай катэгорыі адмоўя, і ў функцыі словаўтваральнага сродку (*непагода, нездаровіцца, недзе*).

Часціца *не* ў асноўным мае значэнне адмаўлення таго, аб чым гаворыцца ў сказе. Калі *не* знаходзіцца пры выказніку, то сказы становяцца поўнасцю адмоўнымі. Калі пры іншых членах сказа, то часткова адмоўнымі:

- **Не** спяваюць птушкі, сціхнуў лесу шолах. (Поўнасцю адмоўны сказ)
- *Татачка, гэта зрабіў не я.* (Часткова адмоўны сказ)

Часціца *не* можа выражаць і мадальнае адценне сцвярджэння ў наступных выпадках:

1. Яна сцвярджае адмоўнае пытанне, пастаўленае ў папярэднім выказванні:

- *Дык, кажаш, не спадабалася табе ўлесе?* – **Не**, вельмі ўжо дрэвы голяыя, сумна неяк.

2. У злучэнні з пыталым займеннікам і прыслоўем і пры асаблівай інтанацыі вымаўлення часціца *не* надае сэнс станоўчага адказу:

- *Як не ганарыцца сваёй краінай.*

3. Сцвярджэнне немагчымасці выражаецца гэтай часціцай, калі яна спалучаецца з інфінітывам у функцыі выказніка:

- *Не бачыць ім больш свайго Славіка.*

4. Пры паўтарэнні часціцы *не* ў састаўным дзеяслоўным выказніку перад дапаможным дзеясловам і перад інфінітывам сцвярджаецца ў катэгарычнай форме немагчымасць пазбегнуць дзеяння:

- *Я не магу не сказаць вам праўды.*

5. Спалучэнні *хто не, дзе не, што не* ў незалежных пыталых сказах:

- *Дзе толькі ён не быў, чаго толькі не бачыў? Усюды быў, шмат бычыў.*

У спалучэнні са злучнікамі: *калі, пакуль*; часціцамі *ледзь, чуць*:

- *чуць не ўсё закончылі, ішлі ледзь не гадзіну, працавалі пакуль не сцямнела.*

7. *Не* перад назоўнікамі з прыназоўнікам *без*:

- *прачытаў не без цікавасці = з цікавасцю.*

Часціца *ні* выражае значэнне адмаўлення пры наступных сінтаксічных умовах:

а) у **адмоўных сказах** пры наяўнасці часціцы *не* перад дзеясловам-выказнікам. Часціца *ні* выконвае функцыю **адмоўя і ўзмацнення**:

- *За ўвесь час яна ні разу не глянула на свайго суседа Лабановіча. (Я. Колас)*

б) у **безасабовых адмоўных сказах** і пры наяўнасці дапаўнення ў родным склоне часціца *ні* выступае асноўным сродкам адмоўя:

- *Сцішна. Вакол ні душы.*

в) у **пабуджальных сказах** пры спалучэнні з назоўнікам у родным склоне і загаднай інтанацыяй часціца *ні* выражае забарону дзеяння або просьбу не рабіць што-небудзь:

- *Стой! Ні з месца! – загадаў Букрэй. (Я. Колас)*

г) для **ўзмацнення сцвярджэння** ў даданных частках складана-залежных сказаў у спалучэнні са **спалучальнымі словамі** – займеннікамі, прыслоўямі: *дзе ні, хто ні, як ні, часам з часціцай б (бы)*: *дзе б, як бы*:

- *Куды б ні вяла нас крутая дарога, за намі заўсёды ідзе перамога. (С. Грахоўскі)*

Трэба адрозніваць спалучэнні: *не раз (многа разоў, часта)* і *ні разу (ніколі, зусім)*, *не адзін (многа)*, і *ні адзін (ніхто)*:

- *Ні адзін не прыйшоў (ні ў адмоўным сказе);*

- *ні разу не быў у родных мясцінах;*

часціца *не* – толькі ў сцвярджальных сказах:

- *Не раз быў у родных мясцінах.*

Пытальныя часціцы служаць для выражэння пытання або для афармлення пытальных сказаў. Гэта **часціцы**: *ці, хіба, няўжо; ну? ды ну? а? га? так?*

Часціца *ці* служыць для выдзялення і падкрэслівання ў пытальных сказах таго слова, перад якім яна стаіць і на якое падае лагічны націск:

- *Ці хадзілі вы ў грыбы летам?*

Часціцы *хіба* і *няўжо*, акрамя пытання, выражаюць дадатковыя адценні сумнення, недавер’я, пераканання ў супрацьлеглым. Тут пытанне сумяшчаецца з чакаемым адказам:

- *Хіба ж не сам чалавек творца шчасця свайго?*

Часціца *хіба* можа надаваць значэнне меркавання і абмежавання:

- *Ці ж там ёсць дзе адначыць? Хіба ў кіно схадзіць увечары.*

Часціца *няўжо* ў пачатку сказа выражае здзіўленне або перакананне ў супрацьлеглым:

- *Няўжо ўсё скончана?*

Часціцы *ну? ды ну?* ужываюцца з пытальнай інтанацыяй пры адказе на паведамленне, якое выклікае ў суб’ядніка здзіўленне, недавер’е, сумненне, радасць:

- – *Гэтая справа ніколі не атрымае добрага водзыву. – Ды ну? – Выразлілі сумненне калегі Сцяпана.* (Я. Колас)

Часціцы *а? га?* ужываюцца ў якасці пытальных водгукі на зварот каго-небудзь або пры паўторным звароце, калі пастаўленае пытанне недачута. Уласцівы гутарковай мове.

- – *Выклікаю цябе на спаборніцтва! – А? Што? – замармытаў Мірон.* (Я. Маўр)

Мадальныя часціцы, якія выражаюць суб’ектыўную ацэнку чужой мовы: *моў, нібы, нібыта, быццам, быццам бы*. Яны выступаюць як сродкі ўскоснай перадачы простае мовы. Часціца *моў* ужываецца галоўным чынам пры перадачы чыіх-небудзь слоў, астатнія ж – пры спасылцы на мову каго-небудзь:

- *У дзяўчат з’явілася пачуццё гонару і ўпэўненасці: “Нас, моў, мала, нам цяпер усё ні на чым”.* (Я. Маўр)

У групу мадальных часціц, якія выражаюць **адносіны да сапраўднасці фактаў і з’яў рэчаіснасці**, уваходзяць: *бадай, бадай што, ледзь не, чуць не, наўрад, наўрад ці*.

Часціцы *бадай* і *бадай што* выражаюць значэнне меркавання з адценнем згоды з фактам, аб якім паведамляецца ў сказе:

- *Сашка падумаў аб сабе, што яму, бадай лепш падышла б не цывільная, а вайсковая адзежа.*

Часціцы ў складзе ўстойлівых выразаў *ледзь не, чуць не* ўказваюць на магчымасць ажыццяўлення дзеяння, якое не адбылося ў мінулым або зараз з прычыны пэўных акалічнасцей:

- *Хлопцы так рагаталі, што ледзь не пападалі.*

Часціцы *ледзь* і *чуць* могуць паўтарацца для ўзмацнення экспрэсіўнасці:

- *Ледзь-ледзь выйшаў жывы з гэтай перапалкі.*

Параўнальныя часціцы ўказваюць на мяркуемую, умоўную з’яву, прымету, падобную на іншую, але не названую ў выказванні. Параўнальныя часціцы аманімчныя ў беларускай мове да параўнаных злучнікаў: *бы, нібы, як бы, быццам, як быццам, быццам бы*. Па значэнні яны вельмі блізкія паміж сабою. У залежнасці ад умоў ужывання яны могуць выражаць розныя мадальныя адценні:

а) меркаванне аб магчымасці існавання факта, дзеяння:

- *Дажджы быццам заціхлі;*

б) сумненне, няўпэўненасць пры сцвярджэнні факта рэчаіснасці:

- *Болей як быццам у яе спраў няма.*

Мадальна-валявыя часціцы

Да **мадальна-валявых** адносяцца часціцы, якія выражаюць волевыяўленне гаворачай асобы: *бы (б) няхай (хай), ну, ану, на, дай, давай, бадай, такі*. Мадальна-валявыя часціцы ўжываюцца ў сказе пры дзеяслове-выказніку і надаюць яго значэнню адценне пажадання, імператыўнасці, магчымасці, гатоўнасці да дзеяння.

Часціца *бы (б)* выражае гіпатэтычную магчымасць дзеяння, пажадання, просьбы, прапановы:

- *Расказаў бы ты нам яшчэ пра вайну, дзед.*

Часціца *няхай* з’яўляецца формаўтваральным сродкам загаднага ладу дзеяслова і ў спалучэнні з дзеясловам абвеснага і ўмоўнага ладоў надае іх значэнню адценне згоды, дазволу, пажадання або пабуджэння, загаду, неабходнасці:

- *Няхай будзе так.*

Часціца *няхай (хай)* надае зместу выказвання ўмоўнае або ўступальнае значэнне:

- *Хай злуецца мароз, хай мятлюга шугае, ды нічога за помсту няма гарачэй.* (П. Панчанка)

У злучэнні з дзеясловам абвеснага ладу 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку часціца *няхай (хай)* выражае заклік, урачыстае пажаданне:

- *Няхай жыве згода паміж людзьмі!*

Часціца *ну* характэрна гутарковай мове. Надае выказванню мадальнае адценне значэння пабуджэння да дзеяння, дазвол, падтрымку, ветлівую прапанову або нязгоду:

- *Ну ідзі! Ну ідзі! Пара ўжо! Ну і ліха з імі, – раззлаваўся Віктар.* (Я. Маўр)

Часціца *ну* можа ўказваць на вывад, заключэнне:

- *Ну, словам, гутарыць пра гэта болей не трэба.*

Часціца *а ну* выражае пабуджэнне да дзеяння:

- *А ну пакажы, чалавеча, дзе гэта твае схованкі.* (Я. Колас)

Часціцы *дай, давай, давайце* выражаюць пабуджэнне да дзеяння, абазначанага дзеясловам:

- *Думаю, дай зайду да свайго старога знаёмага.*

Часціца *бадай* выражае пажаданне з адценнем жарту, іроніі:

- *Бадай вам, панове, спазнацца з труною, як вы разлучылі сыночка са мною.* (К. Крапіва)

Часціцы, якія выражаюць эмацыянальныя і экспрэсіўныя адценні

Эмацыянальна-экспрэсіўныя часціцы ўзмацняюць выразнасць мовы або адцяняюць эмоцыю выказвання. Гэта два віды часціц:

а) **клічныя**, якія выражаюць розныя эмацыянальныя ацэнкі выказвання: *вось, бач, як, што за, вось дык, куды, то-та*;

б) **узмацняльная**, якія не выражаюць дадатковага адцення, а толькі ўзмацняюць выразнасць эмацыянальных, валявых, сэнсавых значэнняў выказвання: *нават, так, дык, ды, ужо, сабе, ні, ну і, ж, жа, аж (ажно), усё; дык вось, ды як, ды вось, аж, дык ажно, аж вось, ну дык, усё-такі і г. д.* Яны выконваюць ролю паказчыкаў сэнсавай вагі слоў або выказванняў. У сказе яны знаходзяцца перад словам, якое адцяняюць ці ўзмацняюць, або адразу пасля яго. Клічныя часціцы ўжываюцца ў клічных сказах:

- *Як хораша ў лесе зімою! Аж душа мая спявае.*

Узмацняльная часціца *ўжо* ў пачатку сказа ўжываецца ў значэнні сцвярджэння выказанай думкі.

- *А ўжо, калі там ваша ласка, то й песню можна закаціць!*

Пры ўказальным і неазначальным займенніку і прыслоўі часціца *ўжо* служыць для падкрэслівання іх значэння.

- *“Не так ужо дрэнна тут”, – падумаў Пракоп.*

Часціца *сабе* пры дзеясловах падкрэслівае, што дзеянне адбываецца нібыта само сабою, без умяшання каго-небудзь.

- *Няхай сабе шумяць бярозы, такі ўжо іх адвечны лёс.*

Узмацняльны сэнс **экспрэсіўна-эмацыянальных** часціц асабліва выразна выступае, калі яны ўтвораны ад злучэння дзвюх ці болей часціц розных відаў: *аж вось, дык аж, дык вось* і інш.

- *Гляджу – аж вось з-за елі валіць як ёсць хароміна-мядзведзь.*
(Я. Маўр)
У гэтым сказе падкрэслена нечаканасць, раптоўнасць дзеяння.
Дык аж, дык ажно ўзмацняе выразнасць супрацьпастаўлення.
- *Гух, як басам зараву, дык аж струны перарву.*

Словаўтваральныя і формаўтваральныя часціцы

У сучаснай беларускай мове ёсць разрад часціц, якія, страціўшы прыметы асобнага слова, выконваюць двайную функцыю. Служаць для выражэння адпаведнага адцення сэнсу ў змесце сказа, з другога боку – для ўтварэння новых слоў або граматычных форм слоў і набліжання па значэнні да словаўтваральных і формаўтваральных марфем.

Да словаўтваральных адносяцца наступныя часціцы: *-сьці (-сь), -небудзь, -коlechы* (дыялектн.), *-кольвечы, -кольвек, абь-, не, ні, ані*.

Часціцы *-сьці (-сь), -небудзь, -кольвек, -кольвечы, -коlechы, абь-* выступаюць у якасці састаўных частак незначальных займеннікаў і прыслоўяў і служаць для выражэння незначальнасці: *хтосьці (хтось), колісці (колісь), куды-небудзь, абь-які, абь-дзе*.

Часціца *ні* служыць для ўтварэння адмоўных займеннікаў і прыслоўяў: *ніхто, нішто, ніякі, ніяк, нідзе*.

Часціца *не* ўжываецца для ўтварэння незначальных займеннікаў і прыслоўяў: *нехта, нешта, неяк*. Пры дапамозе часціцы *не* ўтвараецца многа слоў са значэннем адсутнасці або супрацьлегласці: *непагода, непрыяцель* – назоўнікі; прыметнікі – *негарачы, невядомы*; дзеясловы: *нездаровіцца*; прыслоўі: *нельга, нецікава*.

Часціца *ані* ўтварае прыслоўі і займеннікі са значэннем узмоцненага адмоўя: *аніяк, анітрохі, анідзе, аніхто*.

У сучаснай беларускай мове формаўтваральныя часціцы складаюць значную групу. Да іх адносяцца *бы (б), бадай, няхай, хай, -ся (-ца)*. Пры дапамозе іх утвараюцца галоўным чынам розныя формы дзеяслова або надаюцца значэнню дзеяслоўных форм тыя ці іншыя адценні.

Часціца *бы (б)* з'яўляецца асноўным сродкам для ўтварэння формы ўмоўнага ладу:

- *Каб было добрае надвор'е, мы закончылі б уборку збожжжа.*

Часціца *бадай* утварае асобны від умоўнага ладу са значэннем пажадання:

- *А бадай вы, хлопцы, пагарэлі, напужалі дзяцей.*

Пры дапамозе часціцы *няхай (хай)* утвараецца форма загаднага ладу дзеяслова 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу са значэннем пажадання:

- *Няхай зазвоняць пушчы зброяй, хай зашумяць агнём лясы.*

Часціца *-ся (-ца)* служыць для ўтварэння зваротнай формы дзеясловаў. Дзеясловаў залежнага стану, безасабовых дзеясловаў і асобна ў мове не ўжываюцца: *спаткацца; сачыненне пішацца паводле плану; змяркаецца.*

3.3 Правапіс часціц

1. Словаўтваральная часціца-афікс *-сьці- (-сь-)* утварае няпэўныя займеннікі і прыслоўі і пішацца разам: *хтосьці (хтось), чыйсьці (чыйсь), дзесьці (дзесь), калісьці (калісь).*

2. Часціцы-афіксы *абы-, небудзь-* з займеннікамі і прыслоўямі пішуцца праз злучок: *абы-які, што-небудзь, абы-калі, дзе-небудзь.* Калі яны аддзяляюцца ад займеннікаў і прыслоўяў прыназоўнікамі ці часціцай *ж*, то яны пішуцца ў тры словы: *дзе ж небудзь, абы ў якім*, з іншымі часціцамі мовы часціца *абы* пішацца асобна: *абы прыйшоў, абы прыгожа, абы новы.*

3. Часціцы *бы (б), ж (жа)* пішуцца асобна: сказала *б*, прыйшла *ж*, прыехаў *жа*, прачытала *б*.

4. Часціца *-такі* пішацца праз дэфіс, калі стаіць пасля дзеясловаў: *наверьў-такі, нарэшыце-такі.* Калі часціца *такі* стаіць перад дзеясловамі, то яна пішацца асобна: *такі сказаў, такі ўзрадаваўся.* У тры словы пішацца словаспалучэнне *ўсе ж такі.*

3.4. Правапіс часціц *не (ня)* і *ні (ані)* з рознымі часціцамі мовы

Часціца *не (ня)* як прыстаўка пішацца разам:

➤ са словамі, якія без *не (ня)* не ўжываюцца: *незабудка, нягоды, нельга, непагадзь, нядзеля, непахісны, неадольны, неабсяжны, няўклюдны, нездаровіцца, няволиць, ненавідзець, непакоіць, нясцерпна, неўзабаве;*

➤ з назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі, калі іх можна замяніць сінонімамі без часціцы *не-*: *непрыяцель – вораг, невысокі – нізкі, нямала – многа;*

➤ з поўнымі дзеепрыметнікамі, калі пры іх няма паясняльных (залежных) слоў ці супрацьпастаўлення: *няскошаны луг (але: не скошаны касцамі луг), ненапісанае пісьмо;*

➤ з прыметнікамі, дзеепрыметнікамі і прыслоўямі, да якіх адносяцца паясняльныя словы са значэннем ступені якасці: *вельмі, зусім, амаль, выключна, часткова, поўнасю, цалкам: надта непрыгожа, вельмі неабдуманая, зусім непачатая работа, выключна нецікавы;*

➤ у прыстаўцы **неда-**, якая мае значэнне непаўнаты, неадпаведнасць патрэбнай норме: *недачуваць, недавыканаць, недаспаць, недасол, недабор, недагляд;*

➤ але ад дзясловазў з прыстаўкай **неда-** трэба адрозніваць дзясловы з прыстаўкай **да-**, перад якімі стаіць адмоўе **не-**. Апошнія абазначаюць не дзясловае да канца дзяслова і з часціцай **не** пішуцца асобна: *не дапісаць пісьма;*

➤ з займеннікамі і прыслоўямі, калі на **не** падае націск: *неўкі, нехта, нешта;*

Часціца **не** пішацца асобна:

➤ З дзясловамі, кароткімі дзеепрыметнікамі, дзеепрыслоўямі, лічэбнікамі, службовымі словамі: *не сустрэліся, не чакаючы, трава не скошана, не пяцьдзесят, не толькі;*

➤ з назоўнікамі, прыметнікамі, прыслоўямі і дзеепрыметнікамі пры наяўнасці супрацьпастаўлення: *не прыцель, а вораг, не добра, а зусім дрэнна; не цёплая, а халодная вада; не прачытаная, а толькі пачатая кніга;*

➤ з поўнымі дзеепрыметнікамі пры наяўнасці паясняльных слоў: *не скошаная касцамі трава; не вымытыя дзецямі рукі.*

➤ калі не ўваходзіць у склад узмацняльных адмоўяў: *зусім не, далёка не, ніколькі не, нічуць не: далёка не поўны пералік, зусім не салодкі чай;*

➤ з нязменнымі словамі, якія з'яўляюцца выказнікамі ў безасабовым сказе: *не трэба, не супраць, не шкада, не варта;*

➤ са словамі, якія пішуцца праз злучок: *не па-мойму, не па-бацькоўску.*

➤ у спалучэннях *не хто іншы, як; не што іншае, як са сцвярдзальным значэннем “а імна ён”*: Гэта быў **не** хто іншы, як мой аднакласнік = гэта быў **імненна мой** аднакласнік.

Гэтыя спалучэнні трэба адрозніваць ад спалучэнняў *ніхто іншы не, нішто іншае не*, дзе пішацца прэфікс-часціца ні разам з займеннікамі, якія маюць значэнне **“толькі ён”**, а ў сказе ёсць адмоўе **не**:

- *Ніхто іншы не выканаў гэта заданне.*

Часціца *ні* пішацца разам:

➤ Са словамі, якія без *ні* не ўжываюцца: *нішчымны, нікчэмны, нічагутка, ніякаваты, ніводны, нічыйны*.

➤ З адмоўнымі займеннікамі і прыслоўямі (у іх *ні* знаходзіцца не пад націскам): *ніхто, нішто, нічый, нідзе, ніадкуль, ніколі, нікуды*. Калі паміж часціцай і займеннікам ёсць прыназоўнік, яны пішуцца ў тры словы: *ні з кім, ні пры чым, ні ў якога*.

➤ У астатніх выпадках часціца *ні* пішацца асобна: *ні на хвіліну, ні кроплі дажджу, ні сцюжы, ні дажджы не палохаюць нас*.

➤ Трэба адрозніваць спалучэнне *ні разу = ніколі* (*ні* пішацца асобна) ад словазлучэння *не раз = час* (*не* пішацца асобна).

Часціца *ані* пішацца разам:

➤ З адмоўнымі займеннікамі і прыслоўямі: *аніхто, анідзе*;

Часціца *ані* пішацца асобна:

➤ Калі паміж займеннікам і часціцай ёсць прыназоўнік: *ані з кім, ані ў кога*;

➤ Калі часціца *ані* стаіць перад дзеясловам і ўзмацняе адмоўе *не*: *ані не змаўчыць*.

3.5. Парадак марфалагічнага аналізу часціц

I. Часціца мовы.

II. Разрад паводле паходжання (невыворная, вытворная).

III. Разрад паводле значэння: сэнсавая (указальная, азначальна-ўдакладняльная, выдзяляльна-абмежавальная), мадальная (сцвярджальная, адмоўная, пытальяная, пабуджальная, параўнальная), эмацыянальна-экспрэсіўная (клічная, узмацняльная), формаўтваральная ці словаўтваральная.

- *Быў якраз пачатак мая. Ну й была тады вясна!* (Я. Колас)
- *Няўжо ж ён [дзед Талаш] не схіліць на свой бок камандзіра.* (Я. Колас)
- *Шабета памаўчаў, быццам паказваў, што рашэнне гэта не аб'якое.* (І. Мележ)

Якраз – часціца, вытворная (злучнік *як* + назоўнік *раз*), сэнсавая (азначальна-ўдакладняльная).

Ну й – часціца, вытворная (састаўная), эмацыянальна-экспрэсіўная (клічная).

Няўжо – часціца, вытворная (часціца *не* + прыслоўе *ўжо*), мадальная (пытальная).

Не – часціца, невытворная, мадальная, адмоўная.

Абы – часціца, вытворная (злучнік *а* + часціца *бы*), словаўтваральная (утварае неазначальны займеннік).

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ

1. Якая часціна мовы называецца часціцай?
2. На якія разрады падзяляюцца часціцы?
3. Якія часціцы адносяцца да сэнсавых?
4. Якія часціцы адносяцца да мадальных?
5. Якія часціцы адносяцца да эмацыянальна-экспрэсіўных?
6. Якія часціцы з'яўляюцца формаўтваральнымі?
7. Якія часціцы з'яўляюцца словаўтваральнымі?
8. З якімі значэннямі ўжываецца часціца *не*?
9. З якімі значэннямі ўжываецца часціца *ні*?
10. У якіх выпадках часціца *не* пішацца разам з рознымі часціцамі мовы?
11. У якіх выпадках часціца *ні* пішацца асобна з рознымі часціцамі мовы?
12. У якіх выпадках часціцы *ні* (ані) пішуцца разам?
13. У якіх выпадках часціцы *ні* (ані) пішуцца асобна?

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Беларуская граматыка : у 2 ч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – Ч. 1 : Марфалогія, 1985. – С. 184–194.
2. Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І. Крамко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 328 с.
3. Валочка, Г. Часціцы *не* і *ні*, іх адрозненне і правапіс / Г. Валочко // Роднае слова. – 2000. – № 3. – С. 64.
4. Грыцкевіч, С. Дыдактычны матэрыял: часціца. VII клас / С. Грыцкевіч, А. Тамашэвіч // Роднае слова. – 2001. – № 2. – С. 56.
5. Дорошенко, М. Н. Функциональное значение и дистрибуция усилительных частиц: на материале рус. и белор. яз. : автореф. дис. ...

канд. филол. наук : 10.02.01. Русский язык / М.Н. Дорошенко ; Ин-т языкозн. АН БССР. – Минск, 1975. – 22 с.

6. Киселёв, И.А. Определительные частицы в современных восточно-славянских языках / И.А. Киселёв // Тыпалогія і ўзаемадзеянне славянскіх моў і літаратур. – Мінск : БДУ імя У. І. Леніна, 1973. – С. 126–127.

7. Киселёв, И.А. Частицы в современных восточно-славянских языках / И.А. Киселёв. – Минск : Выш. шк., 1976. – 72 с.

8. Киселёв, И.А. О некоторых разрядах модальных часциц в русском и белорусском языках / И.А. Киселёв // Всесоюзная научная конференция по проблемам обучения рус. языку в условиях близкородственного билингвизма : материалы конф. – Минск : БГУ им. В. И. Ленина, 1975. – С. 233–237.

9. Киселёв, И.А. Модально-волевые часцицы в современных восточно-славянских языках: к характеристике некоторых частиц / И.А. Киселёв // Зб. навук. прац Мінскага пед. ін-та імя А.М. Горкага. – Т. 5 : Філалогія, 1973. – Вып. 1. – С. 99–105.

10. Киселёв, И.А. Указательные частицы в русском и белорусском языках : автореф. дис. ... канд. филол. наук / И.А. Киселёв ; БГУ. – Минск, 1966. – 19 с.

11. Кісялёў, І.А. Аб ужыванні некаторых пыталых часціц у сучаснай беларускай мове / І.А. Кісялёў // Беларуская мова і літаратура ў ВДУ : тэз. дакл. навук.-метад. канф. / БрДУ імя А.С. Пушкіна. – Брэст, 1971. – С. 143–145.

12. Кісялёў, І.А. Аб выкарыстанні выдзяляльна-абмежавальных часціц у сучасных усходнеславянскіх мовах / І.А. Кісялёў // Лінгвістычныя даследаванні. – Мінск : БДУ імя У. І. Леніна, 1971. – С. 106–112.

13. Киселёв, И.А. Эмоционально-волевые частицы в русском и белорусском языках / И.А. Киселёв // Народная асвета. – 1975. – № 3. – С. 68–71.

14. Лепешаў, І.Я. Практыкум па беларускай мове / І.Я. Лепешаў, Г.М. Малажай, К.М. Панюціч ; пад рэд. Ф.М. Янкоўскага – Мінск : Выш. шк., 1988. – С. 184–194.

15. Скиба, Ю.Г. У истоков частицы как служебного слова / Ю.Г. Скиба // Всесоюзная научн. конф. по проблемам обучения русскому языку в условиях близкородственного билингвизма : матер. к конф. / МГПИ им. М. Горького. – Минск, 1975. – С. 438–444.

16. Старычонак, В.Дз. Беларуская мова: ад А да Я: у дапамогу абітурыентам і школьнікам / В.Дз. Старычонак. – Мінск : Выш. шк., 2000. – С. 337–341.

17. Сучасная беларуская літаратурная мова: марфалогія / пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск : Выш. шк., 1975. – С. 244–252.

ПРАКТЫКАВАННІ

Практыкаванне № 1. Прачытайце і прааналізуйце ўрывак з біяграфіі М. Лужаніна. Якія тыпы мовы спалучаюцца ва ўрыўку? Ці раскрывае аўтар змест кнігі Гоголя? З чаго мы даведваемся пра яе змест? Якую ролю ў тэксце выконваюць часціцы?

Вызначце, якія з часціц у тэксце служаць для адмаўлення, а якія – для ўзмацнення значэння.

Як ні намагаюся, не ўспомню часу, калі не ўмеў чытаць. За кніжку ўзяўся, мусіць, гады ў чатыры. Найбольш помню Гоголя. Гэта была кніжка нашай настаўніцы, чыстая, цэлая, з добрымі малюнкамі. Я цвёрда верыў у існаванне хлебасольнага пчаляра Рудога Панька, ад каго і запісаў усе дзівосныя гісторыі Гоголь.

Усё, што не ўваходзіла ў кола “Вечароў на хутары ля Дзіканькі” да часу пакідала маё сэрца халодным. Затое як солідка насапешся і нацешыцца, сочачы, як ляціць верхам на чорце каваль Вакула па чаравікі для сваёй чарнаброўкі...

А колькі надрыжыцца і накалоціцца, калі настаіцца, узяўшыся за клямку і не асмельваючыся адчыніць дзверы з хаты проста ў цёмную ноч... Бо там, хто яго ведае, што там! Гэта ж, пэўна, не аб’інелыя галінкі бярозы звісаюць над ганкам, а варушацца пасівелыя валасы Хамы Брута, што кленчыць каля труны паненкі – вядзьмаркі.

Практыкаванне № 2. Спішыце сказы, устаўляючы ў выдзеленыя сказы часціцы, якія найбольш падыходзяць па сэнсу. Якое дадатковае адценне надаюць часціцы сказам?

Удакладненне: *амаль, менавіта, проста, якраз.*

1. Я адчуваю сваю віну. Таму і хачу папрасіць прабачэння. 2. Міхал хуценька выйшаў з хаты. Ён не мог цяпець фальшу. 3. Дома не спалі. Усю ноч у хаце гарэла святло. 4. Ну і гарачыня была. Быў пачатак лета.

Практыкаванне № 3. Спішыце, устаўляючы на месцы кропак часціцы, якія падыходзяць па сэнсу. Падкрэсліце часціцы і словы, якім часціцы надаюць своеасаблівае дадатковае адценне.

Абмежаванне: *толькі, хоць, хоць бы, ледзь, выключна.*

1. З гэтай пары гадзіну-другую гаварыла ... піла. (І. Мележ) 2. ... дзе жывы хто, ... чалавечы голас. (К. Чорны) 3. Ад жаласці да самой сябе яна ... не заплакала. (І. Мележ) 4. Ведайце, я гэта раблю ... з добрых адносін да вас. (І. Шамякін) 5. Смех гэтка маюць ... дзеці ды людзі з яснаю душой. (М. Багдановіч) 6. Успомнілася Алёнка. ... здалёку паказалася. (Я. Колас)

Практыкаванне № 4. Прачытайце тэкст, устаўляючы замест кропак патрэбныя часціцы. Што яны выражаюць?

Сцвярджэнне: *так, але, ага.*

Адмаўленне: *не, ні, ані.*

– Мне патрэбна машына. Гэта чья?

– Наша, – адказаў я.

– Вы што – па выбарах?

– ...

– Па дзяржаўнай пазыцы?

– Быў пяцьдзесят чацвёрты год.

– ...

– Хто ж вы тады? Чья машына, я пытаюся?

Зусім спакойна я растлумачыў:

– Гэта машына ўдавы Янкі Купалы.

– ..., добра. – Яна ўдава, а вы хто?

– Мы яе суправаджаем. (Я. Брыль)

Практыкаванне № 5. Далучыце да сказаў часціцы, якія служаць для выражэння запытання. Якія з іх надаюць пыталнаму сказу дадатковае адценне сумнення, здзіўлення?

Якое месца ў сказе займаюць пыталныя часціцы? Перакладзіце сказы на рускую мову. Параўнайце месца пыталных часціц.

Пытанне: *ці, няўжо, хіба, як жа.*

1. Ты прымаў удзел у саборніцтвах? 2. Ты выканаў дамашняе заданне?

Практыкаванне № 6. Запішыце сказы з дапамогай часціц, якія б выражалі здзіўленне, захапленне. Перабудуйце апавядальныя сказы ў клічныя, запішыце іх.

Вокліч: *вось дык, што за, як, якія, ну і.*

Прыгожа вясной у лесе. Многа птушыных галасоў пачуеш тут. Цудоўныя спевакі – птушкі. Сапраўдныя майстры сваёй справы. Малайцы.

Практыкаванне № 7. Дапоўніце выдзеленыя словы часціцамі, якія падыходзяць па сэнсе. Калі падыходзіць некалькі часціц, запішыце сказ з адной з іх.

Узмацненне: *нават, аж (ажно), жа (ж), ды, і, дык, ні, -такі.*

1. Ты не хочаш пайсці са мною? А я лічыў цябе сваім сябрам!
2. Ты зноў не прыйшоў на сход. А я два разы гаварыў табе пра яго.
3. Твой сябар і ты запусцілі вучобу. **Учора** не засталіся пасля заняткаў.

4. Я прачытаў гэту кнігу. Яна аказалася вельмі цікавай. 5. Учора я тры разы тэлефанавала табе дадому. **Цябе** ўсё не было дома. 6. Днямі я атрымаў ліст ад бабулі з вёскі. **Захацелася** мне хутчэй паехаць туды. 7. Я не мог разабрацца ў хіміі. Але пасля дапамогі маіх сяброў я зразумеў, што хімія – цікавы прадмет.

Практыкаванне № 8. Прачытайце выразна тэкст. Выпішыце сказы з формаўтваральнымі часціцамі.

Жартаўнік агеньчык гэты!
 Ён і злосны і ласкавы,
 Ён спакойны і рухавы,
 Ён і стар і вечна ноў.
 Ён патухне, а жыць будзе...
 Хіба ў ім жывы дух ёсць?
 Я б хацеў быць сам агнём:
 Я б дымком па небе плаваў,
 Па зямлі хадзіў святлом. (Я. Колас)

Практыкаванне № 9. Прачытайце прыказкі, выбіраючы з дужак часціцу не ці ні, растлумачце іх ужыванне і напісанне. Выпішыце спачатку сказы з часціцай не, а потым – з часціцай ні.

1. Што (не, ні) край, то свой звычай. 2. Што (не, ні) чуеш, тое вокам бачыш. 3. Сварка да добра (не, ні) давядзе. 4. Колькі ваду (не, ні) гатуй, усё вада будзе. 5. Рэшатам вады (не, ні) наносіш. 6. Куды (не, ні) кінь – усюды клін.

Практыкаванне № 10. Запоўніце табліцу прыкладамі.

Адмаўленне		Сцвярджэнне	
<i>не</i>	<i>ні</i>	<i>не</i>	<i>ні</i>

Практыкаванне № 11. Прачытайце сказы і вызначце, у якіх з іх сцвярджэнне выражана часціцай *не*, а у якіх – *ні*. Растлумачце напісанне *не* і *ні*.

1. Як бы там (ні, не) было, у яго усё ж ёсць кніжка. 2. Ён не мог (ні, не) успомніць, што сам напісаў брашуру пад навуковай назвай... 3. Як бы (ні, не) аддаляўся Адам Ягоравіч ад радзімы, здзеклівы лёс прыводзіў яго сюды. 4. Як усякі рэалістычна настроены чалавек, ён не мог (ні, не) бачыць плёну ў справе. (М. Стральцоў)

Практыкаванне № 12. Прачытайце. Вызначце, у якіх сказах адмаўленне выражана часціцай *не*, а ў якіх – часціцай *ні*. Раствлумачце асобнае напісанне *не* і *ні*.

1. Я (н...) мог прачытаць гэту кнігу. 2. Там (н...) радка пра мову твора. 3. У сачыненні (н...) было адхіленняў ад тэмы. 4. Я (н...) разу (н...) быў на гэтай выстаўцы. 5. Я (н...) раз перачытваў гэтую кнігу. 6. Няма (н...) сваіх адносін да праблемы, (н...) нават яе асэнсавання. (М. Стральцоў)

Практыкаванне № 13. Закончыце сказы, улічваючы выкарыстаную часціцу.

I. 1. Хто не паедзе на экскурсію, 2. Хто ні паедзе на экскурсію, ...

II. 1. Калі не зойдзеш да сябра (сяброўкі), 2. Калі ні зойдзеш да сябра (сяброўкі),

Практыкаванне № 14. Прачытайце тэкст, выбіраючы патрэбную часціцу *не* ці прыстаўку. Спішыце, абазначце прыстаўку *не-* (*ня-*), часціцу не падкрэсліце. Вызначце сродкі сувязі сказаў у тэксце.

Зямлянкі былі пустыя. Але відно было, што адну з іх пакінулі (не, ня) даўна, што тут (не, ня) хта жыў. У ёй яшчэ (не, ня) паспеў выветрыцца дух (не, ня) даўняга людскога прыстанішча. На нарах – свежая, (не, ня) перацёртая саломы, ля парогу – сухія дровы.

Ігнат і лейтэнант Галабурда стаялі за зямлянкай, ля сучкаватай елкі. Расла яна на (не, ня) вялікім грудку, з-пад якога выцякала крынічка, як вымыты ў пяску сподачак. Са сподачка вада адразу ішла пад снег, хаваючы ад (не, ня) вопытнага вока сваю жывую (не, ня) спакойную сілу. (Паводле А. Кудраўца)

Практыкаванне № 15. Складзіце табліцу напісання *не* (*ня*) (разам ці асобна) з рознымі часціцамі мовы (назоўнік, прыметнік, займеннік, прыслоўе, дзеяслоў, дзееспрыслоўе, дзеепрыметнік).

Часціца мовы	Разам	Асобна

Практыкаванне № 16. Прачытайце тэкст. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і выбіраючы часціцы *не* (*ня*) з дужак. Раствлумачце правапіс *не* (*ня*) з рознымі часціцамі мовы. Назавіце іншыя часціцы і вызначце іх ролю ў тэксце.

Брат прывёз мяне на будоўлю. Яму як быццам нават (не, ня) ёмка. Гэта ж (не, ня) першая школа, якую ён буду.. тут, у родных м..сцінах. Каб (не, ня) выхадны дзень, калі тут пуста, дык і (не, ня) павё.. бы мяне сюды.

Ходзім па будуч.. клас.. , паднімаемся на другі паверх, пасля на дах. Адтуль гляджу на майскую з...ніну і маладую, яшчэ (не, ня) прыкрытую шэрань палёў, на луг, (не, ня) схаваны за бера (х, г) побліск ракі, на лес і хаты сонечнага Наднямоння... (Я. Брыль)

Практыкаванне № 17. Прачытайце сказы і выпішыце спачатку тыя, у якіх ёсць **займеннік**, а потым – прыслоўе з прыстаўкай **ні-**. Якое значэнне яны маюць? Прыстаўку абазначце.

1. Ёсць праўда, якую мудрэц (ні) кому (не) адкрывае. 2. І гэта ўжо так звычайна для нас, што (ні) якая рэдактура не заўважае падтэксту. 3. Я (не) забуду гэтага (ні) колі. 4. Цяпер, прыехаўшы з горада ў вёску, (ні) кога (ні) чым (не) здзівіш. 5. Дагэтуль (ні) як (не) магу разабрацца, успомніць – сон гэта ці ява... 6. (Ні) дзе так добра больш (не) думалася. (Я. Брыль)

КАНТРОЛЬНЫ ЗРЭЗ

1. Якую ролю выконваюць у сказе часціцы *няхай і хай*?

Няхай блішчаць ад поту твары, хай плечы муляе рукзак, шчаслівы той хто змалку марыў, што жыць патрэбна толькі так, каб быць заўсёды ў дарозе, пайсці, дзе следу не было, каб у надзённай нашай прозе здабыць паэзіі святло. (С. Грахоўскі)

2. У якіх сказах часціца *не* надае выказванню сцвярдзальнае значэнне?

- а) Не чуваць было ні лёскату машын, ні грукату матораў, ні людскіх галасоў. (М. Лынькоў)
- б) Жыву не без добрых людзей. (Л. Геніюш)
- в) Не магу не любіць, бачна, доля такая мне выпала. (С. Крывец)
- д) А мову ледзь не затапталі і асмяялі, як раней. (П. Панчанка)
- е) Чаго толькі не бачыў на сваім вяку стары Апанас. (І. Навуменка)

3. У якіх сказах замест *кропак* *неабходна ўставіць часціцу ні?*

- а) Колькі птушка ... лятае, усё роўна сядзе. (Прыказка)
- б) У гэты цяжкі час ... бацька, ... сын у цуд не верылі. (Б. Мікуліч)
- в) Без працы я ... быў нідзе. (У. Дубоўка)

- г) Яна ўжо ... аднойчы хадзіла ў гэтае мястэчка. (І. Мележ)
- д) Ён ляжаў з прыплюшчанымі вачамі: слухаў ... слухаў, драмаў ... драмаў. (М. Лужанін)
- е) Якія б ... з'явіліся машыны, што нават зоры ў небе зрушаць з месца, а чалавек, стваральнік іх адзіны, кіраўніком над імі застаецца. (У. Дубоўка)
- ж) ... раз зірнуўшы ў твар кашчавы смерці, адно з усмешкай шчыраю скажу: ні звузіць свет закратанаму шкельцу, арліны лёт не прыпыніць стрыжу. (А. Звонак)

4. Часціца не пішацца разам (1), асобна (2) – пастаўце аднаведную лічбу. Устаўце прапушчаныя літары і знакі прыпынку.

- а) Нутром мы адчуваем дзень пры дн... праблемаў (не) пражытыя (...) жаданні. (М. Бусько)
- б) Чорны бусел птушка (не) разгаданая (...) не зразуметая (...) чалавекам. (В. Казько)
- в) Дома толькі за...шлі ў двор згледз...лі вазок і яшчэ (не) распрэжанага (...) каня. (А. Рыбак)
- г) Праз некалькі гадзін мы (не) далічыліся (...) дваіх чалавек. (У. Дубоўка)
- д) Ал...ксеі быў крыху самаўпэўнены таму аднав...скоўцы (не) далюблівалі (...) яго. (А. Карнюк)
- е) Даўно час аратых п...ром падзяляць на паэтаў і (не) паэтаў (...) на сумлен...ых працаўнікоў і халтуршчыкаў. (Р. Барадулін)
- ж) Колькі разоў Коля ледзь (не) плачучы (...) скардзіўся на Фуражыра Феньку як ён (не) даважвае (...) коням і аўс... і сена. (А. Рыбак)
- і) (Не) ўзабаве (...) яму трапілася заросшая паніклай травой даўно (не) езджаная (...) л...савая даро...ка. (В. Быкаў)
- к) Людзям трэба было ісці (не) ходжаным (...) пол ... м (не) пражытага (...) жыцця. (І. Мележ)

5. Словы якой часціны мовы адсутнічаюць у прапанаваным тэксце?

- а) назоўнікі, б) дзеясловы, в) лічэбнікі, г) займеннікі, д) прыслоўі, е) злучнікі, ё) прыметнікі, ж) часціцы, з) прыназоўнікі.

Хай гавораць, што нібыта

Біты варты двух нябітых:

Я па вопыту здабытым

Раю быць табе не бітым. (А. Александровіч)

4. ЗВЯЗКІ

4.1. Звязкі як часціна мовы

У курсе сучаснай беларускай літаратурнай мовы для ВНУ выдзяляецца такая службовая часціна мовы, як звязкі.

Звязкі – гэта службовыя словы дзеяслоўнага паходжання, якія ўжываюцца для выражэння граматычных значэнняў часу і ладу састаўнога іменнага выказніка. Напрыклад:

- *У полі было куды халадней, чым у лесе.* (В. Быкаў)

У састаўным іменным выказніку “было куды халадней” звязка было выражае граматычнае значэнне прошлага часу абвеснага ладу. У сказе *Дні становяцца карацейшымі* дзеяслоў-звязка *становяцца* выражае граматычнае значэнне цяперашняга часу, трэцяй асобы, множнага ліку абвеснага ладу.

Такім чынам, у адрозненне ад іншых службовых слоў, якія вызначаюцца як нязменныя, звязкі захоўваюць асноўныя граматычныя формы, уласцівыя дзеяслову, праз якія ажыццяўляецца дапасаванне выказніка да дзейніка.

Аднак у адрозненне ад дзеяслова звязка поўнасю або часткова страчвае лексічнае значэнне, і таму знамянальны дзеяслоў становіцца службовым словам.

Параўн.:

Гэта яму здавалася (паўназначны дзеяслоў, просты дзеяслоўны выказнік).

Раніца здавалася казачна прыгожай (звязка, дзеяслоў выконвае ролю звязкі ў састаўным іменным выказніку “здавалася прыгожай”, выражае граматычнае значэнне прошлага часу, жаночага роду, абвеснага ладу).

Лексічнае значэнне выказніка ў гэтым выпадку выражае іменны кампанент.

У залежнасці ад ступені страты лексічнага значэння вылучаюцца тры тыпы звязак: абстрактныя (незнамянальныя, тыповыя, ідэальныя), паўабстрактныя (паўзнамянальныя) і знамянальныя.

Абстрактныя (незнамянальныя, тыповыя, ідэальныя) **звязкі** – гэта формы дзеяслова *быць, ёсць, быў (была, было, были), будзе (будуць)*. Ад паўназначнага дзеяслова адрозніваецца тым, што служыць толькі для выражэння граматычных значэнняў часу, асобы, ліку, а ў прошлым часе і роду, ладу, параўн.:

- *Для палявання ўжо ўсё ёсць* (дзеяслоў ёсць знамянальнае слова).
- *Жыццё ўжо само па сабе ёсць радасць, вялікае шчасце.* (Я. Колас) (слова *ёсць* – звязка ў іменным выказніку *ёсць радасць і шчасце*).

- *Жнівеньскія раницы былі росныя і свежыя* (М. Стральцоў) – слова *былі* – звязка ў іменным выказніку *былі росныя і свежыя*.
- *Усе былі ўжо на месцы* (слова *былі* – знамянальны дзеяслоў, абазначае “прысутнічалі”).

Звязка *ёсць* звычайна апускаецца, калі паведамляецца аб чым небудзь, што супадае з момантам гутаркі, і ў лінгвістычнай літаратуры звычайна называецца “нулявой”:

- *Вясна ранняя.*

У навуковай літаратуры, публіцыстыцы абстрактная звязка *ёсць* ужываецца ў дэфініцыях.

- *Жыццё ёсць форма існавання матэрыі* (з філасофіі).

Звязка *быць* захоўвае, такім чынам, асноўныя дзеяслоўныя катэгорыі часу, ладу, асобы, ліку, але страціла значэнне стану, катэгорыя трывання страчвае спражэнне: ужываецца ў форме трэцяй асобы адзіночнага ліку.

Паўабстрактныя (паўзнамянальныя) **звязкі** – форма дзеясловаў з аслабленым лексічным значэннем *назвацца, станавіцца, стаць, з’яўляцца* (з’явіцца), *зрабіцца* (рабіцца), *лічыцца, здавацца, выдацца, бываць* і інш. Частковая страта лексічнага значэння выражаецца ў тым, што такія дзеяслоў толькі ў нязначнай ступені дапамагае прызвязачнаму кампаненту (выказальнаму слову) выразіць канкрэтнае значэнне выказніка:

- *Вечар выдаўся ціхі, цёплы.*

Гэтым яны і адрозніваюцца ад аманімічных паўназначных дзеясловаў, **параўн.:**

- *Машына стала каля ганка.*
- *Ён стаў вядомым пісьменнікам.*

Знамянальныя **звязкі** – гэта дзеясловы, якія не страцілі свайго лексічнага значэння. У асноўным гэта дзеясловы са значэннем руху, стану, дзейнасці, **параўн.:**

- *Сонца ходзіць па-за хмарамі – няма цяпла.*
- *Дзяўчына ходзіць вясёлая, бестурботная.*

У другім сказе дзеяслоў абазначае рух, але асноўная роля ў выражэнні выказальнасці належыць усё ж выказальным словам – прыметнікам *вясёлая, бестурботная*.

Адзначым, што дзеясловы з мадальным значэннем *хацець, жадаць, збірацца, меркаваць, умець, магчы, загадаць*, таксама фізічныя дзеясловы са значэннем пачатку, заканчэння, працягу пачаць (пачынаць), пакінуць, стаць, перастаць, якія ўжываюцца ў састаўным дзеяслоўным выказніку з інфінітывам, звязкамі не з’яўляюцца, – напрыклад: *Пад самы вечар скончылі будаўніцтва* (пабудавалі), тут значэнне звязкі блізкае да значэння трывання.

- *Гэта для іх [дзяцей] стараюцца найпрыгажэй цвісці на газонах кветкі.* (Янка Брыль)

Пры марфалагічным аналізе нельга адносіць да звязак словы як, нібы, быццам, што, ужытыя ў складзе састаўнога выказніка. Гэтыя словы, паводле паходжання злучнікі, становяцца ў такім выпадку часціцамі, напрыклад:

- *Сінія вочкі **што** васілечкі.* (Янка Брыль)
- *Жыта **як** сцяна* (народн. творч.)

Займеннік *гэта* ў складзе састаўнога іменнага выказніка набывае значэнне часціцы:

- *Дзеці – **гэта** кветкі жыцця* (народн. творч.)

4.2. Парадак марфалагічнага аналізу звязкі

I. Часціна мовы.

II. Марфалагічныя прыметы: зменнае слова, разрад паводле ступені страты лексічнага значэння.

III. Якія граматычныя значэнні выражае ў састаўным іменным выказніку.

Узор:

- *Трое з нас **былі** навічкамі на дыпламатычным полі дзейнасці.* (М. Танк)

Былі – звязка, абстрактная (тыповая, ідэальная), выражае граматычнае значэнне абвеснага ладу, прошлага часу, множнага ліку ў складзе састаўнога іменнага выказніка.

- *Сонечным і белым, нібы залітым сырадоём, **здаваўся** ты, горад, у тое ранне.* (С. Грахоўскі)

Здаваўся – звязка, паўзнамянальная, выражае граматычнае значэнне абвеснага ладу, прошлага часу, незакончанага трывання, мужчынскага роду, адзіночнага ліку ў складзе састаўнога іменнага выказніка.

- *Анісеў бацька рабіў там слесарам, дадому прыходзіў позна.* (Т. Хадкевіч)

Рабіў – звязка, знамянальная, выражае граматычнае значэнне абвеснага ладу, прошлага часу, незакончанага трывання, мужчынскага роду, адзіночнага ліку ў складзе састаўнога іменнага выказніка.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ

1. Якая часціна мовы называецца звязкай?
2. Чым адрозніваюцца звязкі ад іншых службовых часцін мовы?
Ад дзеясловаў, ад якіх яны ўтвораны?
3. Якія тыпы звязак паводле ступені страты імі лексічнага значэння выдзяляюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове?
4. Хто з беларускіх мовазнаўцаў даследаваў звязкі?
5. Якія звязкі з'яўляюцца абстрактнымі?
6. Якія звязкі адносяцца да паўабстрактных (паўзнамянальных)?
7. Якія звязкі з'яўляюцца знамянальнымі?

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Беларуская мова : энцыкл. / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск : “Беларуская энцыклапедыя” імя П. Броўкі, 1994. – 655 с.
2. Бурак, Л.І. Сучасная беларуская мова: сінтаксіс. Пунктуацыя: вучэбны дапам. для філал. фак. ун-таў / Л.І. Бурак. – Мінск : Універсітэцкае, 1987. – С. 66–68.
3. Лекант, П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке : учеб. пособие для филологов / П.А. Лекант. – М. : Высш. шк., 1986. – С. 37–40.
4. Рагаўцоў, В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: дыскусійныя пытанні : дапам. / В.І. Рагаўцоў. – Мінск : Універсітэцкае, 2001. – С. 39–45.
5. Шуба, П.П. Сучасная беларуская мова: марфаналогія. Марфалогія : вучэбны дапам. для філал. фак. ун-таў / П.П. Шуба. – Мінск: Універсітэцкае, 1987. – С. 297–299.
6. Шуба, П.П. Лекцыі па беларускай марфалогіі / П.П. Шуба. – Мінск : выд. БДУ імя У.І. Леніна, 1975. – С. 56–68.
7. Яўневіч, М.С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко. – 3-е выд. – Мінск : Выш. шк., 1987. – С. 37–43.

ПРАКТЫКАВАННІ

Практыкаванне № 1. Прачытайце сказы, вызначце галоўныя члены сказа, укажыце тыпы звязак у іменных выказніках, устанавіце іх ролю ў сказах.

1. Вада ў рэчцы была чыстая і халодная. (І. Новікаў)
2. Гэта быў новы работнік у абкоме. (М. Лынькоў)
3. Летняе неба ў дымнай смуге. (В. Быкаў)
4. Марына родам з-пад Пружанаў. (Я. Колас)
5. На святанні дарога была залітая малозівам. (І. Новікаў)
6. Шум залацістай дубровы стаў родным для партызан. (Р. Няхай)
7. Дед Талаш адзін і зноў у паходзе. (Я. Колас)
8. Звычайна ў жніўні месяц поўны-поўны, падобны на сланечнік пад акном. (А. Астрэйка)
9. Вера Лукашэвіч была жанчына ўжо не першай маладосці. (П. Пестрак)
10. Мы ўсе былі рады, што да нас завітала вясна. (З. Бядуля)
11. Вучыцца ў народа – задача кожнага пісьменніка. (К. Чорны)
12. Платон Грушка быў здольны аграном. (П. Пестрак)
13. Калгасная восень багата дарамі. (А. Куляшоў)
14. Дзед Піліп быў майстрам на ўсе рукі. (І. Гурскі)

Практыкаванне № 2. Запішыце сказы з састаўным іменным **выказнікам** у наступнай паслядоўнасці: а) з адцягненай; б) з паўзнамянальнай; в) са знамянальнай звязкай.

1. Маладзечна, Маладзечна ў маладых садах зарэчных (А. Русак)
2. З дзядзькам Кліментам цікава было ў паляўнічых вандроўках (Т. Хадкевіч)
3. Ранак маіх спадзяванняў быў ружовы і вельмі кароткі (П. Макаль)
4. Значна пазней прыйшла горкая думка, што вось і яшчэ адзін талент, праз беднасць і цемру, не стаў вядомы мільёнам ледзей (Я. Брыль).
5. Край любімы мой, родны, ты ж на свеце свабодны; за цябе я на бітву хадзіў, каб ніколі, ніколі не быў у няволі, каб прыгожымі кветкамі цвіў (А. Русак).
6. Але сам Ігнат увесь час жыў у чаканні (І. Чыгрынаў).
7. Тут луг зялёны зрабіўся пярэсты ад бамбёжкі (А. Бялевіч).
8. Кватэра ў яго з трох пакояў (Б. Сачанка)
9. “Беларуская хатка” з’явілася сапраўднай калыскай беларускага тэатра і драматургіі. Тут знайшлі сваё першае нараджэнне п’есы Янкі Купалы, Якуба Коласа, многія драмы і камедыі Уладзіслава Галубка (М. Васілёк).
10. Дні і ночы былі яны на нагах (М. Лынькоў).
11. Канец врасня выдаўся надзіва цёплы (І. Шамякін).

12. Мясовасць навокал была прыгожая, маляўнічая, на поўнач відзён быў гарадок, вялізны чыгуначны мост цераз раку (М. Лынькоў) 13. Без буслоў бяздоннае сіняе неба становіцца пустое і нецікавае, у ім няма на чым зачапіцца позірку (В. Быкаў). 14. Задумаўся дзед і сам сабе паківаў галавою: цікавыя бываюць на свеце праявы (Я. Колас) 15. А сёння ён [Мінск] стаў вясною, здзяйсненнем мар і лепшай з нашых яў (П. Прыходзька).

КАНТРОЛЬНЫ ЗРЭЗ

1. Адзначце разнавіднасці звязак састаўнога іменнага выказніка:

- 1) тыповая;
- 2) нетыповая;
- 3) службовая;
- 4) паўадцягнёная;
- 5) знамянальная.

2. Адзначце сказы з састаўнымі іменнымі выказнікамі, вызначце тып іх звязкі:

- 1) Я паехаў у Мінск распытваць, куды можна паступіць вучыцца. (А. Пальчэўскі)
- 2) Мне часамі хочацца перанесціся нейкім цудам з вялікага, шумнага горада ў наша старое гумно, якога даўно ўжо няма. (Я. Брыль)
- 3) У полі было куды халадней, чым у лесе. (В. Быкаў)
- 4) Дзень назаўтра выдаўся ясны і нпагодлівы. (У. Краўчанка)
- 5) Горад зараз не быў горадам, горад быў суцэльным пажарышчам. (Янка Сіпакоў)

3. Адзначце сказы са знамянальнай звязкай у састаўным іменным выказніку:

- 1) А хмары паўзлі цёмныя, панурныя. (І. Мележ)
- 2) Сосны стаялі стромныя, нібы то былі таўшчэзныя канаты. (В. Карамазаў)
- 3) З валацужніка, вандроўніка чалавек рабіўся гаспадаром. (Б. Сачанка)
- 4) Песні спяваліся рускія, украінскія, малдаўскія, армянскія. (Янка Брыль)
- 5) Ганна ішла строгая, непадступная. (Іван Мележ)

КАНТРОЛЬНАЯ ПІСЬМОВАЯ ПРАЦА (5 варыянтаў)

Варыянт 1

Заданне 1. Вызначце, якімі часцінамі мовы могуць быць словы *блізка, вясной, на памяць*. Складзіце з імі сказы, каб словы былі рознымі часцінамі мовы.

Заданне 2. Знайдзіце прыназоўнікі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

Пракоп ішоў памалу, разважліва аглядаў дарогу перад сабою. У адпаведнасці з патрабаваннямі часу неабходна перайсці на двухзменны рэжым работы. Замест адказу, Сцёпка толькі прамармытаў. Пасля абеду ёй патрэбна было схадзіць у дальнюю брыгаду.

Заданне 3. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, растлумачце асаблівасці іх будовы ў беларускай мове.

Смеяться над бездельником; извините меня за беспокойство; поблагодарить учеников старших классов за помощь; не надо беспокоиться обо мне; пошутить над ровесником; нечего рассуждать о том, чего не знаешь.

Заданне 4. Знайдзіце злучнікі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

Калі пашанцуе, то і з адной калодкі можна развесці пчолак (К-с). Зоркі гараць у вачах і вадзе, і ёсць для надзеі прычына (Панч.). Ці то сонца свеціш, ці то месяц ясны вам смяецца з неба весела і шчасна (Куп.). Як толькі падсохла сырая зямля, брыгада лён сеяць у поле пайшла (М. Танк).

Заданне 5. Раскрыйце дужкі, напішыце правільна часціцы *не (ня), ні*. Растлумачце іх значэнне.

Гэта была не (ні) хата, а хатка, як з казкі – на курыных ножках. Дзе б я ні (не) быў, што б ні (не) рабіў, – на поўначы, на усходзе, – край, дзе радзіўся, дзе любіў, з вачэй маіх (не) сходзіць. Гэты даклад слухалі (не) без цікавасці. І я (не) часта ў сад хаджу, каб раптам (не) ўключнага падлетка (не) спалохаць. Слоў шукаю – і (не) магу да яшчэ (не) кранутых прабіцца.

Варыянт 2

Заданне 1. Вызначце, якімі часцінамі мовы могуць быць словы *пасля, вакол, у час*. Складзіце з імі сказы, каб словы былі рознымі часцінамі мовы.

Заданне 2. Зрабіце марфалагічны разбор прыназоўнікаў у прапанаваных сказах.

За рэчкаю з раніцы гудзе трактар. Наш клас спыніўся каля дарогі на адпачынак. Мы ехалі на аўтобусе, і наш шлях пралягаў між прыгожых узгоркаў і раўнін.

Заданне 3. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, растлумачце асаблівасці іх будовы ў беларускай мове.

Пошутылі над дзур'ямі; паслалі за яблыкамі; старша свайго таварыша; паблагодарылі ўчительніцу; смеяцца над неумекай; паслалі за пераводчыкам; твёржа граніта, іскрэнне благодарыў охотніка.

Заданне 4. Знайдзіце злучнікі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

Не (ні) то самалёт (у) вышыні гудзе, не (ні) то машына нейкая грукоча. І ўжо суладная песня плыве над ракою, адгукаецца рэхам, нібыта ёй адказваюць сябры і аднагодкі, што запалілі кастры каля Старобіна і Бярозы, на Ангары і ў казахстанскіх стэпах. Ніколі яшчэ яна не адчувала такой радасці ад (таго), што перамагла гора.

Заданне 5. Раскрыйце дужкі, напішыце правільна часціцы *не (ня), ні*. Растлумачце іх значэнне.

Калода заняла ледзь (не) палову пакоя. Гэту песню (не) спець я (не) мог. І ўсё мне тут, дзе вокам я не (ні) кіну, нагадвае аб жорсткасці вайны. Стваралася ўражанне, што вёска цэлая, (не) кранутая вайной. Вячэрняе сонца залівала роўным (не) яркім святлом суседні парк. Я (ні) ў якім разе (не) павяду клас.

Варыянт 3

Заданне 1. Вызначце, якімі часцінамі мовы могуць быць словы *ў напрамку да, па шляху, з выпадку*. Складзіце з імі сказы, каб словы былі рознымі часцінамі мовы.

Заданне 2. Знайдзіце прыназоўнікі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

У Лёні голас задрыжаў ад хвалявання. Гавораць, што з-за мяне вы пакінулі гэтыя мясіны. Дождж б'еца аб хвалі ракі. Навокал вёскі быў густы лес. У паветры нада мною кружаць буслы.

Заданне 3. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, растлумачце асаблівасці іх будовы ў беларускай мове.

В трёх километрах от города; у меня болит голова; топить печь; минуты две; разговор о погоде; плыть по морям; послать за доктором; они дружнее всех.

Заданне 4. Знайдзіце злучнікі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

Рыбакоў мы не знайшлі, (за) тое знайшлі калег. Хата пазірала на Пракопа (не) ветліва і (не) гасцінна, як (бы) ён тут быў чужы лішні. Ці то дождж, ці то сонца – ён увесь час у паходзе. Вады дастаць (бы), (а) то ў роце горка. Сцёпка паглядзеў на Аленку, пры (чым) бровы яго ссунуліся.

Заданне 5. Раскрыйце дужкі, напішыце правільна часціцы *не (ня), ні*. Растлумачце іх значэнне.

Дзяўчына пайшла па яшчэ (не) ўзараным полі. І было ў яе тое, чаго (не, ні) бывае ў вясковых людзей. (Не) чапаная папараць клубілася над зрынутымі дрэвамі. За аднаго бітага двух (не) бітых даюць. Усё жыццё – (не) лёгкая вандроўка. (Не) бачныя ніці прыцягвалі іх адно да другога.

Варыянт 4

Заданне 1. Вызначце, якімі часцінамі мовы могуць быць словы *абанал, усё, ужо*. Складзіце з імі сказы, каб словы былі рознымі часцінамі мовы.

Заданне 2. Знайдзіце прыназоўнікі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

Андрэю трэба было сур'ёзна рыхтавацца да заняткаў. Ад радасці вочы мае расцвілі. Так яны малацілі ў два цапы. У лютым трэба будзе схадзіць у банк. Віця дастаў з-пад стала кнігу. У яе была мэта паехаць за горад.

Заданне 3. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, растлумачце асаблівасці іх будовы ў беларускай мове.

Задержался из-за ливня; говорить сквозь смех; проехать через деревню; говорить о сыне; бежать по полю; звонить по телефону; думать о брате; декрет о земле; болей гриппом; стоять между берёзами; лучше его.

Заданне 4. Знайдзіце злучнікі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

Заўтра жніво, а на самай сярэдзіне вёскі ў хаце Міхэя Шпака ідзе гутарка. Я не лічыў бы сябе салдатам, каб не гатоў быў прайсці праз няўдачы. Дэталі можна не толькі выточваць, але і штампаваць. Як тая рабіна, цвіла ў тое лета Ганна. Праскочыць (у) дзень чыгунку цяжка, ды і рызыка лішняя.

Заданне 5. Раскрыце дужкі, напішыце правільна часціцы *не (ня), ні*. Растлумачце іх значэнне.

Гатоў я ўсё ў жыцці аддаць табе, (не, ні) чога (не, ні) пакінуўшы сабе: (не, ні) крошкі хлеба, (не, ні) крупінкі солі, (не, ні) сну, (не, ні) шчасця, (не, ні) людской патолі, (не, ні) песні, што прапела маладосць. Адзін я (не, ні) за што не ўправіўся (б): пакойчык быў даўно (не) белены, змрочны, (не) ўтульны.

Варыянт 5

Заданне 1. Вызначце, якімі часцінамі мовы могуць быць словы *замест, побач, уздоўж, пасля*. Складзіце з імі сказы, каб словы былі рознымі часцінамі мовы.

Заданне 2. Знайдзіце прыназоўнікі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

На тваёй зямлі квяцістай сонца ясна свеціць. Побач чыгункі стаяў стары цяністы лес. Пасля абеду яна пайшла ў дальнюю брыгаду. Абাপал балота густою сцяною рос чарот. Самаму меншаму хлопчыку было каля чатырох год.

Заданне 3. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, растлумачце асаблівасці іх будовы ў беларускай мове.

Остановились около ручья; все работают, кроме детей; похож на мать; достижения в области философии; в продолжение месяца; стоят у окна; ничего не слышно из-за грохота; поспорили из-за книги; забота о молодежи.

Заданне 4. Знайдзіце злучнікі, зрабіце іх марфалагічны разбор. Пастаўце знакі прыпынку.

Можна было заўважыць што спрачацца пра гэта людзі не прывыклі многія многія асабліва жанкі гаварылі нясмела няёмка як бы прасілі загадзя прабачыць былі і такія што слухалі з недаверам і раз по (раз) устаўлялі (не) вельмі бадзёрыя рэплікі.

Заданне 5. Раскрыйце дужкі, напішыце правільна часціцы *не (ня), ні*. Растлумачце іх значэнне.

Куды (ні, не) глянеш – людзі, людзі, і ў кожнага (не) просты лёс. Чаго (не, ні) мроіцца начамі, куды ўспамін не (ні) завядзе. Усё часцей дзяцінства сніцца, дзе (б) ў дарозе я (не, ні) быў. Што кіпела ў грудзях, (не, ні) магло не (ні) прарвацца. Нам (не) трэба (не, ні) лёгка запрацаванага хлеба, не (ні) таных поспехаў, не (ні) ўдач, не (ні) вырашаных іншымі задач.

іменна-ўдакладняльная.

Адпрыслоўныя прыназоўнікі могуць складацца з прыслоўя і невытворнага прыназоўніка: *побач з, разам з, незалежна ад, следам за.*

над гару,
значэнні:

1. **Вакол** нічога не відаць было. (Г. Васілеўская) 2. **Вакол** дома ішла галерэя на лёгкіх каменных арачках. (Ул. Караткевіч) 3. **Вакол** панавала цемра. (В. Вольскі) 4. Як вядома, лягчэй за ўсё быць незаўважаным тады, калі **вакол** цябе народу многа. (Я. Маўр) 5. **Пасля** надышлі замаразкі. (М. Лынькоў) 6. **Пасля** вячэры мы доўга размаўлялі з Колям. (М. Лужанін) 7. **Побач** з хатай, прыкрываючы яе ад летняга сонца, красуецца высокая разложыстая груша. (Я. Колас) 8. За старэйшымі братамі ехалі **побач**, нага да нагі, Павел і Алесь. (Ул. Караткевіч) 9. Калісьці ранцай **уздоўж** хадзіў ля возера я Вечалле. (Ст. Шушкевіч) 10. Мы разам зірнулі **ўздоўж** вуліцы. (М. Кусянкоў)

мёду
восць

1. Як толькі прыйдзе дзень вясновы і стане возера сінець я, хоць рыбак не адмысловы, люблю за вудачкай сядзець. (П. Броўка) 2. Мы аб прыгожым заўжды марым але да нас усіх дайшло: прыгожыя – не толькі тварам, а тыя, ў кім душы святло. (П. Броўка) 3. Хоць першая беларуская газета “Наша ніва” друкавалася ў Вільні але пра яе існаванне даведаўся праз Пецярбург. (У. Дубоўка) 4. Святых мясцін на свеце многа але і гэтых не міні... Іду ў Альбуць лясной дарогай – ступня адчула карані. (С. Законнікаў) 5. Калі ў канцы апавядальнага сказа стаіць скарачанае слова то пастаўленая пасля яго кропка адначасова афармляе і канец яго сказа. (Даведнік па пунктуацыі) 6. Лес і рэчку і клёкат бусловы, чалавечую ўсмешку ўраз можна знішчыць адным толькі словам, што бяздумна вырвецца ў нас. (В. Вітка)

Этымалагічна часціцы, як і іншыя службовыя словы, звязаны з іншымі часціцамі мовы: прыслоўямі, дзеясловамі, займеннікамі, выклічнікамі. У сучаснай беларускай мове часціцы падзяляюцца на **вытворныя** і **невытворныя**, этымалогія якіх празрыстая. Так, часціца **няхай** утварылася ад дзеяслова загаднага ладу *хай* у спалучэнні з адмоўем *не*. Раней зварот “*не ха и*” азначаў “*не клапаціся*”, “*не звяртай увагі*”.

Часціца *ся* развілася са скарачанай формы зваротнага займенніка *сябе* ў вінавальным склоне. Гэты займеннік меў раней самастойнае значэнне, але паступова стаў ужывацца пасля дзеяслова ў якасці спецыяльнага службовага сродка для выражэння непераходнасці. Ужо ў старажытныя часы былі такія дзеясловы, што без *ся* не ўжываліся (*бояцца*). З цягам часу *ся* стала службовай часціцай, якая злілася

з дзеясловам у адно слова (*мыюся*). Калі часціца *ся* становілася пасля зычнага *т* (у дзеяслове III асобы або інфінітыве), атрымлівалася група *ться*. У беларускай мове злучэнне *тс* – дало *ц*, якое зацвярдзела – узнік варыянт часціцы *ся* – *ца*. Скарочаная форма – *сь* для беларускай літаратурнай мовы не уласціва хоць і сустракаецца ў мастацкай літаратуры. Ад дзеяслова ўтварыліся часціцы: *бы, дай, давай, бывала, хоць, чуць*; ад займенніка: *вось (ось), гэта, усё, то*; ад прыслоўя: *ужо, толькі*; ад злучніка: *а, і, ды, дык, жа, нават*.

Часціцы-словы захоўваюць у мове фанетычную самастойнасць і не зліваюцца са словамі, да якіх далучаюцца (*вось, так, але, нават, толькі, амаль, няхай, вунь*). Яны выражаюць адносіны гаворачай асобы да зместу выказвання. Займаюць любое месца ў сказе.

У групу мадальных часціц, якія выражаюць **адносіны да сапраўднасці фактаў і з’яў рэчаіснасці**, уваходзяць: *бадай, бадай што, ледзь не, чуць не, наўрад, наўрад ці*.

2. Часціцы-афіксы **абы-, небудзь-** з займеннікамі і прыслоўямі пішуцца праз злучок: *абы-які, што-небудзь, абы-калі, дзе-небудзь*. Калі яны аддзяляюцца ад займеннікаў і прыслоўяў прыназоўнікамі ці часціцай *ж*, то яны пішуцца ў тры словы: *дзе ж небудзь, абы ў якім*, з іншымі часціцамі мовы часціца *абы* пішацца асобна: *абы прыйшоў, абы прыгожа, абы новы*.

➤ са словамі, якія без *не (ня)* не ўжываюцца: *незабудка, нягоды, нельга, непагадзь, нядзеля, непахісны, неадольны, неабсяжны, няўклюдны, нездаровіцца, няволіць, ненавідзець, непакоіць, нясцерпна, неўзабаве*;

➤ з прыметнікамі, дзеепрыметнікамі і прыслоўямі, да якіх адносяцца паясняльныя словы са значэннем ступені якасці: *вельмі, зусім, амаль, выключна, часткова, поўнасю, цалкам: надта непрыгожа, вельмі неабдуманая, зусім непачатая работа, выключна нецікавы*;

Практыкаванне № 2. Спішыце сказы, устаўляючы ў выдзеленыя сказы часціцы, якія найбольш падыходзяць па сэнсу. Якое дадатковае адценне надаюць часціцы сказам?

Зямлянкі былі пустыя. Але відно было, што адну з іх пакінулі (не, ня) даўна, што тут (не, ня) хта жыў. У ёй яшчэ (не, ня) паспеў выветрыцца дух (не, ня) даўняга людскога прыстанішча. На нарах – свежая, (не, ня) перацёртая салома, ля парогу – сухія дровы.